Контрольный экземпляр

Массе а мехкий пролетареш, вIашагIкхета!

СЕРДАЛО

СОВЕТСКИ СОЮЗА КОММУНИСТИЧЕСКИ ПАРТЕ НОХЧ-ГIАЛГIАЙ ОБКОМА, НОХЧ-ГIАЛГIАЙ АССР ЛАКХЕХЬАРЧА СОВЕТЕИ МИНИСТРИЙ СОВЕТЕИ ОРГАН

«СВЕТ» Орган Чечено-Ингушского обкома КПСС, Верховного Совета и Совета Министров ЧИАССР

Газет арадувл 1923 шера денз ★ ШОАТТА, 3 ИЮНЬ, 1989 ШУ. ★ № 66 (7724). ★ Мах 3 кеп.

СУРТА ТIА: СССР халкъа депутаташ В. Ю. Сухинин, А. А. Айдамиров, В. К. Фотеев, М. Ю. Дарсигов, З. В. Сазонова.

СССР ХАЛКЪА ДЕПУТАТИЙ СЪЕЗДЕ

1 июне Москве съездий Кремлевски Двореце СССР халкъа депутатий Съезде дIахо дийцар СССР чурчен арахьарчен политика керттерча лостамех дола дош.

Iуйрийнарча заседане председатель хиннача депутата **Б. Е. Патона** Iодийшар Тульски областагарча халкъа депутатий записка. Цу тIа предложени оттаю ераш лорадара Дийнахьа Съезда цIерагIа советски школьникашна тахан сочинени язъе парташ тIа Iохайшача иттлагIча класса дешархошка моаршал кхайкадара хьакъехьа. Из, белгалдоах депутаташа, — мехка хьалхашкара цар эггара хьалхара экзамен я. Записка автораша Съезд тIахьех дешаре а вахаре а цар творчески дог айдалар, толамаш дахар ловш хилар царга дIакхайкаде.

Съездо тIоараш а тохаш тIаийцар Тульски областа депутатий предложени.

Лакхехьара хьежабеча кулгалдеча кадрай проблемагара дIадоладир ший къамаьл депутата **И. П. Друцэ.**

Доклад ювцаш къамаьлаш дир иштта депутаташа **Б. С. Митина, С. А. Ниязова, А. А. Лиханова, Ю. К. Шарипова, В. И. Белова, Г. И. Стоуновас, В. П. Ларионова, Ю. Д. Черниченкос, В. Н. Калнша, К. Т. Мазурова, А. А. Граховске, А. Я. Неумывакина, А. А. Коршунова, А. Е. Карпова, Е. А. Евтушенкос, П. А. Азизбековас, В. В. Густова, В. В. Ландсбергиса.**

Предложени яда дош лу депутата **Э. Т. Ляниmaa.** Цо оттадир Молотова - Риббентропа пакт оалаш долча 1939 шерарча тIом ца хьоабара хьакъехьарча советско-германски договоран цунах долча къайлагIарча дополнительни протоколан политически правовии оценка кийчъяра йола комисси вIашагIйоллара хьакъехьара дош.

Из дош дувцаш къамаьлаш деш хилар депутаташ **Яровой В. И., Алферов Ж. И., Иванов В. В., Семенов В. М., Березов В. А., Кезберс И. Я., Грязин И. Н., Никенс Э. Э., Болдырев Ю. Ю., Медведев Р. А.**

М. С. Горбачева хьаллаьцар 1939 шерарча советско-германски договора политически правовойн оценка ялара комисси вIашагIйоллар, хIаьта из дош доашхаш къамаьл а дир.

Съездо хьаллаьцар комисси вIашагIйоллара предложени, хIаьта Прибалтика республикай депутаташтен президиуман тIа а диллар цун состава хьакъехьа предложени кийчъелга.

Председателал дечо къамаьл де дош лу СССР Лакхехьарча Совета Председатела хьалхарча заместитела **А. И. Лукьяновна.** Депутатий запроса жоп луш а СССР Лакхехьарча Совета Президиумон Съезда президиумон тIадилларах а цо депутаташта дIадовзийтар бокъонца дола документаш — 9 апреле трагеди а хинна дIаэтта Грузера событеш дегIаяхкара динамика хьахьокхаш йолча телеграммай тексташ. Уж я 7—9 апреле Тбилисера КПСС ЦК яьхка республика партийни кулгалхоша кIал кулгаш яздь кхо телеграмма. Iойийшар иштта Тбилисерча хьалах 1988 шера 26 ноябре яйта шн телеграмма а.

М. С. **Горбачева** белгалдаьккхар, дIакхайкадаьча документаша цу деша йола депутатски комисси вIашагIйолларах йола Съезда решени нийса хилар.

Арменегарча депутатий группо Съезда президиуме еннача запроса жоп далар дехаш къамаьл дир депутата **Ф. В. Довлатяна.**

Съездо президиума тIадиллар Арменегарча депутатий группа запроса дола жоп кийчделга.

Съезда Мандатни комиссе председатела **Б. В. Гидаспова** заключени елар депутата В. И. Алксниса Съезде къамаьл деш оттаьча запроса, хIаьта гулбеннарашта информаци а елар президиуме а Мандатни комиссе а хьаухача дехарашка, письмошка, телеграммашка хьажара хьакъехьа Мандатни комиссе беча балхах.

Депутаташа терками нийцар Мандатни комиссе баь хоам.

Съезда президиума цIерагIа депутата **Р. Н. Нишанова** депутаташта хьалхашка оттайир **Т. Х. Гдлян** керте волаш йолча СССР Прокуратура следственни группа балхаца ювзаеннача материалашка хьажара йолча комиссе составах йола предложени. Из дош дувцача юкъе дакъа лаьцар депутаташа **Н. В. Иванова, В. С. Шевченкос, Э. Ю. Юсупова, Н. А. Струкова, А. Г. Мухтарова,** кхычар.

ЙIаьхъяь дискусси яьчул тIехьагIа дукхагIа бараш тIехьа а болаш могайир комисси.

Депутата А. Е. Карпова даьча къамаьлаца дувзаденна депутата **А. А. Лиханова** къамаьл дир В. И. Ленина цIерагIча Советски берий фонда средстваш мишта дIаухийт доашхаш.

Цу тIехь сайрийнара заседани чакхъяьлар.

2 июне СССР халкъа депутатий Съезд дIахо болх беш хургья.

(ТАСС).

СССР ЧУРЧЕИ АРАХЬАРЧЕИ ПОЛИТИКА КЕРТТЕРЧА ЛОСТАМЕХ

СССР Лакхехьарча Совета Председатела М. С. ГОРБАЧЕВА доклад

Деза новкъостий депутаташ!

Укх трибуна тIара дуккхаза дIакхайкадаьд Кремла укх зале долчун массане теркам тIаувз, аьнна. Дагардергдац вай долаш долча хьалаца из мел мисел тарлуш хиннад. хIаьта хилча бакъахьа хетар долаш хIама да, яхаш, мел дIакхайкадаьд. Ховш долчох коггIортолга а еш, тахан йизза бокъо я вай Съездо дерригача советски халкъа, ерригача дунен общественноста теркам тIаоз ала.

Укх деношка Кремле хулача событеша хьахьокх Советски Союза политически истори халача хьалашка, халонащцеи дош чоалхане дерзарцен къовсам а лоаттабеш, демократически этапага доалаш латтилга. ВIашдухьаленаща а чIоагтIача къовсамаща а хьахулаш латт керда советски парламент, пачхьалкхен механизма керда система хьахкхолаш я, самоуправлене атта боацача балха практике цо шийна юкъеоз берригa гражданаш. «Руде право» яхача газета тIа иштта аьннад вай чехословацки доттагIаша.

ПхелагIа ди да вай Съездо болх бу. ПхелагIа ди да укх зале кхохкадена къамаьлаш ду. Хетаргахьа, вай дерригаш раьза хургда, Съезда болх вахар демократически кердадаккхара лакхача талгIен тIа, общественча кIоарггача революционни процессаш тIа бодаш ба, аьлча.

Тахан дукха дувца дезаргдий - хьогI. Съезд ше а, цул хьалхагIа мел хиннар а, дIайолаеннача дискуссе хьисап а — перестройкас толам баккхара доккха тешал хиларах, ма дарра аьлча, вай пачхьалкхен кхела керда оагIув я из.

Дерригаш цхьана а вайх хIаравар къаьст - къаьста а бакъдолчуз дух тIа довлар, атта процесс яц, бакъда, хиланза яргйоацаш я. ХIаьта кхетадеш да, вай дерригача гIулакхашка хIама къайла ца хьож хьажар, эттача хьала бахьаний, еш латтача эргалоний дар дIаоалаш анализ яро — цу дерригне йиш хулийт мекъал хиларах а хIама бебашха ца хетарах а общество мукъаяккха, хетараш бе-бе хулга, позицеш а предложенеш а шоайла духьал хулга хьахулийт.

Хетараш дуккхача тайпара дале а, Съездера дискусси 1985 шера апрелад тIехьагIарча, къаьстта а XIX партийни конференце КПСС-о оттаьча керттерча идеяшца, парте хоржамашта хьалхарча программаца тарлуш я. Геттара дика а хеташ оал аз из, хIана аьлча, цох латт перестройка политика халкъо чIоагIа хьаллацар. Хьалхарча деношка денз вай съездо къаьта хьахьекхар мехка хулаш латта чоалхане а вIашдухьале йола а процессаш. Дуккхача шерашка вахара ерригa оагIонаш дегIа ца ухаш сеца латтар бахьан долаш 80-гIа шераш дIадолалуш мохк цIенхаштача кризисага кхаьчар. Хьало партегара дIадийхар гIулакх овлангара денз хувцилга. Из чIоагIа бехктокхаме хIама дар, хIаьта парте из дир.

Тахан вайна гу из никъ нийса хиннилга. Мохк сомабаьккхар вахар кердадаккхара талгIено. ДIайолаелар, новкъостий, экономике, политике, культуре общественни вахара керда формаш караерзаяра процесс.

Съездо цIаькха а хьахьекхар перестройка вай кхел йолга, исторе вайна енна шанс хилар кIоаргга кхетаделга. Из карара ялийта йиш яц. Хетараш дукха оагIонаши вIашдухьаленаши йолаш дале а, дерригача къамаьлаш ший тайпара барт хьахиннаб вахар кердадаккхара, социализм овлангара денз кердаяккхара альтернатива ца хилара хьакъехьа.

Из дерригa иштта да. Бакъда, тахан мехко Съездагара дIадех перестройка чакхъяккхара, цунна карагIдаьнначунна, наха сатувсараш мичахьа а хIана а цо кхоачаш цадара, мичахьа а малагIча тайпара а халонаши проблемаши хьахилара нийса анализ елга. ХIаьта керттердар — нах хьеж дIахьалхашкахьа ухилга Iалашдергдола хьдда решенеш тIаэцарга.

Цудухьа иштта лоархIаме да Съезде дIадоладенна къамаьл, цо цун балха тIа хьахилийтар, кортамукъален а дагардар гуччахьа дIаалара а хьал. Атта йоаца решенеш тIаийе езаш да вай дерригаш, царна хьалхара советски халкъа хьалхашка бехктокхам тIабуж вайна массанена. Бакъда, со тешаш ва: хьала мах беча а практически гIулакхаш белгалдеча а Съездо сабаря пачхьалкхен хьакъали гойтаргхиларах.

Кхетадеш ма хиллара, вахара дерригача доакъошка цу сахьате хувцамаш хиларга даха дог дац. Эггара саготагIа йола проблемаш къоастаяра кхы ха дIа ца йохийташ дерригa низаш тIадерзаде деза хIанз. Цох гу сона Съезда, Лакхехьарча Совета, кердача правительства керттерча декхарех цаI.

I.

Перестройка лард а цо делерхIарашка кхачара керттера фактор а — экономически социальнии даькъе кIоаргга эргалонаш яр. Цу даькъерча беррига балха маIан — экономика сагагахьа дIаерзаяр, советски наха вай хана хила хьакъ дола къахьегама а вахара а хьалаш хьакхоллар. Дувцар керттерча даькъе да кхача, чуIа фусамаш, бахача наха гIулакхаш дар, унахцIено лораяр, Iалам лорадар, образовани, Iилма, культура айяр санна долча дешаех.

Эттача хьала коллективно дух тIа довла деза вай. нийсача, реалистически, доагIар хьадехара позицешкара цунна мах а беш. ЛоархIаме да, ше долчча тайпара дерригa сурт гуш хилар, позитивни де вIаштIехь мел даьннар дIачIоагIдар, цун йоккхагIа динамика хидийтар а из меттахьа ца далийтар а. цунца цхьана — центре санна моттигашка а практически балха политике дувлийтача гIалатех хьахиннараш цIенхаштта дIадахар.

Сона хетачох, вай бокъо йолаш да халкъа социальни хьашташ кхоачашде экономика тIаерзаяра реальни процесс дIайолаеннай ала. ДIаяхача пятилетке хинначул укх тIеххьарча кхаь шера хIара шера юкъера лаьрхIача 15 процент дукхагIа хьалдаьд нах чубаха цIенош. Из да советски нахага 900 эзар квартира кхаьчай яхилга. ДIадахача шера бахача наха цIенош хьалдара хьожадаьд 1,9 млрд. сом кредиташ е 1985 шера хинначул 6-зза дукхагIа. ШерагIа даржаш латт наха чуIе фусамаш хьалъелга.

Атта доацача экономически хьалашка унахцIено лораяра кхы тIа лехар 6 млрд. сом, хIаьта образованена — 6 млрд. сомал дукхагIа. Хьехархой алапи лакхдаьд, из тIатохаш латт лораштен кхыча медицински болхлоштен. ДоагIаш дола гIулакхаш чакхдахарах юкъера лаьрхIача цхьан шера укх пятилетке укхал хьалхагIа дIаяхачул дукхагIа болх бе йолаялийтай: поликлиникаш — 39 процент, школаш — 37, деша даха ха йоацача берий учрежденеш — 14, больницаш — 20, клубаш а культура цIенош а — 54 процент. Къабеннача наха а инвалидашта а лаьрхIа дIаяхача ерригача пятилетке миссел хьалдаьд цIенош-интернаташ.

Вай экономически исторе чухь духхьашха ер шоллагIа шу да халкъа эша товараш арахецилга бIарчча хьайицача промышленность ухачул сихагIа дегIауха. Шозза сихагIа, дIанхача шерашкарчул хIара шера 15 процент дукхагIа дегIаух бахача наха гIулакхаш делга. Укх тIехьарча кхаь шера 5 млн. совгIча дезала лаьтташ денад бешамаштен коллективни бешамаштен лаьрхIа.

Перестройка хьалхарча шерашка денз вайна хьалхашка эттар Iилман - технически прогресса наькъаца къахьегама овсарле лакхъяра проблема. Духхьал цу тайпарча ларда тIа мара оттае йиш яцар экономика дегIайоалаяреи наькъа вахар тоадарен реальни планаш. Ресурсащцара гIулакх сел низкъала дале а, шийтталагIча пятилетке хьалха дIадахача пхе шера хьожаяьчул практически лаьрхIача шозза дукхагIа капитальни вложенеш хьожаяь машиностроенен электроникан приоритетни лостамаш дегIадоаладара. Из данза даргдоацаш а дар, хIана аьлча укхаза вай чIоагIа тIехьадисандаь.

Вай кердача инвестиционни политике дукхагIа теркам тIабохийт социальни дешаш къоастадара. Бакъда, вай гIерт халкъа боахама Iилматехнически боарам лакхбарца дувзаденна кхоачамаш кийчдара а ха кхое, дIахо йодача хана халкъа вахар тоадара эша ресурсаш вайга хургйолаш.

ХIанз укх сахьате вайна холуш дац цу мероприятеша реально хьалуш дар. Дукхаза халкъа депутатаща къамаьл деш хадданза хьалхьею прогрессивни техникан оборудованен дефицита тема, цо юхатетт халкъа боахама модернизаци елга. Бакъда, хIаьта а машиностроительни продукци кердайоаккхилга дегIааха доладеннад. СихагIа дегIайоагIа къахьегама овсарле, материальни производства сфере болх беш бола нах кIезигбала болабеннаб. Из а вай экономика исторе эггара хьалха хулаш хIама да.

ХIана дувц аз из? Оаш кхетаделаш — вай гIулакхаш хоза да алара, уж дикагIча оагIорахьара хьахьокхара дувцац. Ишта дийцача уйла ца еш даь къамаьл хургдар цунах, укх зале бахача чIоагIа теркам тIабахийта ладувгIаш болча миллионаш болча нахага а хьежача.

Из эшаш да, хулаш латта процессаш кIоаргга кхетаяра, хьахиннача позитивни тенденцейи процессайн новкъа хьахинна лазара моттигаш, шоай тайпара кхохкама шодамаш хьагучадахара.

Фу хиннад, хIана холац вайна хIанз укх сахьате кхыметтел позитивно хьадаьр а? Эггара хьалха из холац мехка финансовя система цIенхаштта талхар бахьан долаш, потребительски рынок а боарам тIара яьннай. Тайп-тайпарча дефициташа, товарни паника нах чIоагIа эгIазбигаб, общество социальни кхохкам оттабаьб.

Бахьанаш укхаза тайп-тайпара да. Из — дIаяхача ханах юкейиса хала тIехьале а доагорам бийдалаи дунен тIара маьхаш лохдаларца, чернобыльски трагедеца, спитакски зуламаща дувзадена доккхий зенаш а да. Цхьабакъда нийса да, экономикера хьал бокхкача боараме вай воай гIулакхаща, хIаьта цхьайолча хана перестройка шерашка а хIама хьа ца деш дагIарца, дувзаденна хилар а.

ДIадоладе деза средствашка хьежжа йоацаш пачхьалкхе дIахо яхаш хиларгара. Бюджета расходаш укх пятилетке, къаман доходал сихагIа дегIаух. Укхазара хьадоагIаш да бюджета дефицит дукхагIа хулаш хилар. Экономически лаьрхIача из вIалла хилийта йиш яц, из бахьан долаш эггара хьалхарча аргIагIа финансай Министерствои цун аппарати бехктокхаме йолча боахама политикера цIенхаштта йола просчет санна мара кхыча тайпара лархIа йовгIаш а яц.

Капитальни гIишлош хьалъечара чакхдаьха даланза долча балхий фронт. XXVII съезда решенеех лаьрхIа хиннача тайпара кIезиг ца а луш, дикка лакхъеннай — 30 миллиард сом. СССР Госпланан Госстройнен духьала отта магазар цу гIулакха, хIаьта правительствас доагIар дизза хьадехандар.

Къоастаданза да, экономически даькъе из ца дича хьалхашкахьа дIадаха йиш йоаца регулироване механизм хьаяря къахьегамах бухсоцаш хьаухулар фондаца дувзаря санна дола экономически реформа овлангара дош. Хьахул, къахьегама овсарле лакхъяларал сихагIа алапешка дIадодар лакхлуш хилара хьал.

Вай дерригаш а тIехьа да къахьегаш дукхагIа наха хIама даккхара, цар алапеш хадданза лакхдалара. Бакъда, из хила деза цар къахьегамах бух соцаш реально хьахулаш долчунца нийслуш. Кхыча тайпара из хилча ахча дукха, товар кIезига хургда. Ситуаци чоалхане я, иштта я из. Ма дарра аьлча, новкъостий, тIехьа ца а тетташ, из проблема къоастаергйола боахама механизм нийчъе доладала деза. Эггара хьалхара гIа баьккхаб, юкхаьанцара предложенеш йолаш я. Уж проблемаш кIоаргга, компетентно ювцарга додоахаш яз со.

Эттача хьала бахьаний анализ йизза хургьяцар, нагахьа санна боахама лерттIа доал ца дарах, къахьегама дисциплина лоха хиларах хьалха а санна хулаш дола зе доккха долга белгал ца даьккхача. Бакъда, из дерригa а керда механизм караерзаярца дувзаденна хилар. Цхьабакъда, из а тайп-тайпара хулаш да: цаIаш бокъонца хозрасчетни гIулакхаш леладеш ба, цунах хьахиннар а гуш да, вожаш къаьнача тайпара дIахо бахаш а ба латтачара меттахьа а бовлац. Укхаза хьалхашка отт дерригача боарамашкарча кадрай бехктокхама, цар компетентноста, хано дIадехарашка хьежжа хилара хьакъехьара дош.

Вай деррига кхоачамбоацараш, динза дисараш, халонаш таханарча ден керттерча цхьан проблема тIа вIашагIкхеташ я — рынкера баланс кегаялара проблема тIа. Духхьал из я, хIанз укх сахьате дукха деце а, экономике, социальни сфере хьаде доладаь дика хIамаш доадеш яр. Из дош политически характер йолаш хинна дIаэттад.

Iалаьмате сиха соцаде деза негативни яленеш дегIайоагIаш хилар, хIаьта эггара хьалха рынкера хьал тоаде деза — из тахан тIехьатетта йиш йоаца декхар да.

Укхаза керттердар — сиха дукхагIа товараш хьадари гIулакхаш даон да, ахчан доходашца нийсйича товарни фондаш дукхагIа дегIайоагIилга Iалашдергдолаш.

Бакъда, йолаш я кхы тайпа уйла а. Цхьабараша лерхI, из проблема рыночни экономика механизмаш йизза юкъейоалаярга гIолла къоастае езаш: рынкага дIаоттадайта дерригa а ше-ший моттиге. Цу тайпара цикъ оаха могабеш бац, цо цу саххьате толхадергдар дерригa социальни хьал, йохаергъяр мехкара ерригa процессаш.

Укх шера декхар оттадаьд товараш хьаделга 37 миллиард сом совгIа лакхде, аьнна. ХIаьта хьатIадоагIача шера а хьал дикка тоадара, Iилманхойн специалистийн расчетегIа, уж товараш тIакхетийта деза 55 — 60 миллиард сома.

Цунга хьежжа бокхха болх дIаболабаьб отраслешкей республикашкен. Доккхий, аз-м аргдар, Iалаьмате доккхий низаш оарцагIдаха деза центрера, моттигашкара, къахьегама коллективашкара. Цхьабакъда цу проблемана беш болча балхо хьахьокх реальни тароеш йолаш вай долга. Ресурсех пайда эца беза алхха яйгачен кхачани промышленноста, юрта боахама ярех нийца ца Iеш, вай экономика ерригача секторий ярех а, еза-йоккха промышленности оборонни предприятеши царца а йолаш. Лоацца аьлча, халкъа эша товараш арахецара тахан переориентаци е йиш мел йолча ерригача производственни моцнностех пайда эца беза.

Дукха предложенеш юкъекхухь моттигашкара — мишта вIаштIехьдаккха деза йолаш йолча резервах пайда ацилга, рынок товаращца хьалъюкъалга. Республикаша дакъа а лоацаш, правительства кердача составо чакхбаккха беза из болх, оттае еза дергдолчун хьадда йола план, из дIачуяла еза Лакхехьарча Совете. Чоалхане доаца товараш тоъаш ца хиларах дийцача, къаьта гуш да, цу хьакъехьара хьдда дола жоп вай правительствагара вайна Съезде хьахаза дезаш долга.

ХIаьта, кхетадеш ма хиллара, эггара цIенхаштагIа дола гIулакхаш чакхдаха дезаргда **мехка финансай хьал тоадаран ахчан оборот цхьан лостам тIа яккхаран.** Мехка дерригача боахама гIулакхашта эшаш йола коррективаш юкъе ца йихьача, геттара чIоагIа кхом бара бюджет отта ца йича даргдац укхаза. Хетаргахьа, цу деша хьакъехьа а правительствана лаьрхIа поручени яла мегаргьяр Съездо.

ХIаьта, бухсоцаш аьлча, чотера дIаяккха мегаргьяц яйгеи кхачани промышленность дегIайоалаяра санна, иштта потребительски товаращца рынок хьалийзара йола импорта таронаш а, хьалха дуккхаза йийца йола условеш а ювцаш.

Керттерчарех дола декхар санна белгалдаккха деза **аграрни политикан кхачан проблемал дешай хьакъехьара** ЦК мартовски Пленума решенеш кхоачашъелга. ТIехьатетта йиш йоаца, дерригача халкъа низаш дIадехаргдола гIулакх из хилар бахьан долаш а, юртарча экономически отношенешта перестройка елга, боахам лелабара кердача хьалашка довлилга йоккхача халонца чакхдоал, биззача боараме из кхетаде ловш ца хилар, хIаьта цкъаза цунна цIенхаштта духьале еш хилар бахьан долаш а.

Хьадувла, цIаькха а дувцаргда, вай пачхьалкхен лоархIам бола из дош, мартовски Пленума политически установкаш, вахара хьашташ чоте а лувцаш. Вай массане а дика кхетадаь хIама да юртарча экономически отношенешта овлангара денз перестройка ца йойгIулакх дIахьалхашкахьа гIоргдоацилга,

(ДIахододар 2-чен, 3-чен оагIош тIа).

Тха интервью

Эргалоний Съезд

Тха корреспондента вIаштIехьдаьлар вай республикера Съезде дакъа лаца Москве бахача депутаташца телефонаца къамаьл хила а царга хаттараш де а. Шоаш чIоагIа кIаьдбеннабале а, цар безаме жоп делар дукхача хаттарашта.

Хаттар депутатага В. К. Фотеевга: Владимир Константинович, фу ала ловра хьона Съездах лаьца?

Жоп: Белгалдаккха доагIа, ер Съезд хьалха хиннарашта тара йоацаш ший тайпара хилар. Цун болх а, цун гIулакхаш а беррига чулоацам а ба ший тайпара. Съезд хьинаре а беркате а болх беш я. Цун балха керттера белгало — хIанззалца ца хинна демократи. Цхьабараш раьза бац Съезде законодательни процедурана хетадь дукха къамаьлаш ду, яхаш. Сога хьаттача-м из кхы а дукхагIа дувца дезар. ХIана аьлча, перестройка лерттIа чакхъяккха вай доахке, депутата бокъо а, цун статус а, Лакхехьарча Совета бокъо а, цун декхараш а укх Съезде хьадда къоаста ца дича а белгал ца даьхача а даргдац, аьнна хет сона. Из иштта чакхдаьккхача депутатий низ а хьинар а совдаргдар, цунах халкъа бокха пайда а баргбар.

Нийса хургдац, Съезд цхьаккха а гIалат а сакхат а доацаш болх дIахьош я, аьлча. ГIалаташ а нийсло. Цхьаболча депутаташа эгIаз а ухаш, дукха дега бохам беш дола къамаьлаш ду. Из дика дац. Амма бIарчача гIулакхага хьежача, ала йиш я — Съезд нийсача наькъа тIа хилар.

Хаттар: Цхьа барт, цхьа уйла йолаш йий вай республика депутатски группа?

Жоп: Варт нийгIа хIама хиннадац тха тахханалца, дIахо йодача хана хургда а моттац.

Хаттар: Депутата Х. А. Фаргнева Съезде даьча къамаьла хьакъехьа депутатски группе вIаши дагадаьнна хIама дарий шун хьалхагIа?

Жоп: Данне а дацар. Из тайпа декхар оаха тхоашта хьалхашка отта а даьдацар. НийсагIа да депутата шийна хетар, ший а ший харжархой а «лазар», лоIам бар духхьала, майрра дIаалар. Иштта бар оаха тхоайла баь барт.

Хаттар: Хьона фу хет цо Съезде даьча къамаьлах, цо цига хьалхьоаьяча проблемах?

Жоп: Цо аьннар шийна хетар да. Из ала цун бокъо а я. Сона хетачох гIалгIай автономи яра гIулакх хIанз укх сахьате кхоачашде вIашгIехьа долаш хIама дац. Из гIулакх кIоаргга тахка дезаш да. Сога хьаттача, автономи еш хилча, цу гIулакха доаггIача тайпара экономически хьал Iалашде деза. Со тIехьа ва экономически кIийле йолча автономена.

Хаттар: Кхы фу ала безам бар хьа тха газет дешарашка а хьай харжархошка а?

Жоп: Вай республика къахьегамхошка дIахайта лов сона тхо укхаза зехьа ха ца йоаеш, тIатеIIа болх беш долга. Съезде дакъа лацарал совгIа, вай республика экономически а социальни а хьал дикагIа Iалашдергдола гIулакх вIаштIехьдоаккхаш, хIара мукъа долча сахьата тха вIашагIкхетараш хул союзни министерствай а ведомствай а кулгалхошца. Масала, шийна долчча тайпара республика торговлера хьал дIадовзийтача, СССР-а торговле министра К. З. Тереха дош далар вайна планагIа доагIачул совгIа 10—15 миллион сома маьха товараш хьахеца. Из донкха новкъостал да.

Хаттар депутатага Х. А. Фаргневга: Iайха гIалгIашта автономи яза яргьяц, аьна Съезде лоацца даь къамаьл тIехье йолаш да моттий хьона? Цунах бухсоцаш гIулакх хургда, аьнна хетий хьона?

Жоп: Са харжархоша со викал ваьв из проблема йолча тайпара Съезде дIайовзийта. Аз из декхар сайна могача тайпара кхоачаш а даьд. Цунах хургдар хац. Из хано хьахьокхаргда.

КIеззига ала безам бар са Съезда балхах лаьца. Цхьаболча депутаташа тIехдаьнна дукха дувц цхьацца йолча проблемаех, лоархIамегIа дола гIулакхаш Iийне а дуташ. Сога хьаттача-м депутаташа шоай теркам тIабахийта безар политически проблемашта, боаггIача тайпара цар лостам бе а уж къоастае а езар. Масала, хоржамий Закона а дукха ха йоаццаш СССР-а Лакхехьарча Совета Президиумо тIаийцача Указа а кхоачамбоацараш укх Съезде дIа ца доахе, сона хетачох, демократенен гласностан донкха зулам даргда.

Депутата С. З. Умалатовас аьлар: «Доккхий а вай халкъа вахаре чIоагIа эшаш дола а дешаш къоастадеш я Съезд. ХIаьта а сона ловра депутатий къамаьл чулоацам кIоаргагIа болаш а керттерча гIулакхашта хетадь а хилча. Бакъахьа хургдар кхачан товарий проблемашта цар дукхагIа теркам тIабохийтаре. Дукххача депутаташта цу проблемел лоархIамегIа хет шоай къамаьл дара говзал дIайовзийталга. Цар цудухьа даьсса къамаьлаш деш ха йоаю. Гуш да цхьабарашта эздел ца таьар а. Нийслу депутаташ шоайла вIаши сизбаха гIерташ моттигаш а».

Хаттар: Сажи Зайндиновна, Съезде дувцачох новкъостал хургда моттий хьона вай мехка бокъонца йола хозрасчети самофинансировании балха юкъейоалаяра гIулакх дийндара?

Жоп: Сона хетачох, цу проблемана боггIаш бола теркам тIабахийтац Съезде дакъалоацараша. ХIаьта а цу гIулакха хьакъехьа лоархIаме къамаьлаш-м хул Съезде. КIоргга чулоацам болаш хет сона цу даькъе Эстонерча депутата даь къамаьл.

Хаттар: Фу ала ловра хьона хьайца «Красный молот» яхача заводе болх беча новкъосташка?

Жоп: Уж гIадгIоргболаш цхьа хIама де карагIдьннад сона укхаза. Тхоай министраца В. М. Лукьяненкоца дийца вIаштIехьдаьккхад аз завода болхлошта чубаха цIенош делга.

ЮНЕСКО делегаци

Укх деношка ЮНЕСКО делегаци болх беш хургья Нохч-ГIалгIайчене. Цу лоархIамеча дунен халкъашта юкъерча организаце викалаша кIоаргга тохкам бу «Великий шелковый путь» яхача программагIа.

Цу программаца дувзаденна хьаьший лаьрхIа ба Назрановски, Шелковски, Веденски районашкарча цхьацца йолча культура а архитектура а объекташка хьажа, эшаш дола тохкамаш де.

Иштта лаьрхIа ба уж Грознерча культура учрежденешка — музеяшка, выставкашка, концертни залашка баха.

Делегацена юкъе журналисташ а тележурналисташ а ба. Хьаьшашца ба «Никъберий клуб» яхача телепрограмма корреспонденташ.

Нохч - ГIалгIайче хьаьшашка хьежаш а царна эшаш дола хьалаш кийчдеш а я.

СССР ЧУРЧЕИ АРАХЬАРЧЕИ ПОЛИТИКА КЕРТТЕРЧА ЛОСТАМЕХ

(ДIахододар. Долалур 1-ча оагIо тIа).

кхачан программа кхоачашъюлургйоацилга. Цу гIулакха мел дукха средстваш вай хьежайой а, яла езаш йола эффект лургьяц цо, нагахьа санна из овлангара дош къоаста ца дой.

Амма цу хьакъехьа вай дерригаш а раьза дале — хIаьта цу тайпара барт хиннаб Пленум хилалехьа а Пленум чакхйоаккхаш а, из белгалбаьккхаб цун решенешка — тIаккха сенах латт гIулакх? Укх деношка массехказа къамаьл хиннад са аграрни секторе болх беш болча депутаташца. Хьабелгалдоалаш да тоъал теркам тIаозаш а вIашдухьаленаш йолаш а дола сурт.

Колхозийи совхозийи кулгалхощеи специалистащеи къамаьл деча хана, хьахозаш да, кхы тIа техника, капитальни вложенеш хьахеца еза, юрт социальни гIишлонца Iалашъелга сихде деза, яхаш. Из нийса да, цох вай дийцад мартовски Пленуме а. Эгтара хьалха дерригa де деза юрт социально дегIаккхувлара, юрта вахача къахьегамхочун лерттIа вахара хьалаш вIаштIехьдахара. ХIаьта сихха де а деза.

Цхьабакъда, сона хоаделар, боахам лелабара кердача формашта — «кооперативай кооперативаш» вIашагIйохкара, ахархой боахамаш аренда юкъейоалаярга довлара цхьабола новкъостий Iаяха дукха тIера ца хилар. Царех цхьанне-м «арендизаце из идея Хьона, Михаил Сергеевич, хьалхаьккхар малав?» а аьлар сога.

Арендаторашца къамаьл деча хана, хIаьта уж а болаш ба укхаза халкъа депутаташта юкъе, царна хеташ дар кхыча тайпара да. Уж тIехьа ба юртарча экономически отношенешта перестройка яра, хьашт а долаш хьаллоац цу хьакъехьара ЦК мартовски Пленума установкаш. Цхьабакъда, цунца цхьана цар дувц, цу решенеша, арендагIа долча Указа, правительства доагI-доагIаш дола соцамаш тIаннца дале а, боахам лелабара кердача формашта баргал етт, тайп-тайпарча бюрократически духьаленашта тIаIетталу уж, яхаш.

Колхозаштеи совхозаштеи дIахо а доал деш я моттигера органаш, хIаьта колхозийи совхозийи кулгалхой а специалистащ а шоай аргIагIа ахархошта, совхозий болхлошта командаш телара методашцара къаста ловш бац, яхаш дувц арендатораша. «Царех дукхачарна бакъахьа хет гIулакх къаьнача тайпара леладича, лаьттеи производства средстваши аренде дIаэца лац ахархошта», яхаш къамаьл а деш, юртара боахама расчетни отношенеш йоаржаяра новкъарленаш ю. Из а хезар сона боахама кулгалхошца яьча цхьан беседе.

Хетаргахьа, укхаза вIашдухьала увтт бе-бе хьашташ. Цу хьакъехьа хеташ дар а дувцаш, вIаши дагадовла деза вай, новкъостий, Пленума лоархIаме решенеш кхоачаш ца еш ца йитийтара, хьакъехьа хьадда къамаьл дар, хIаьта эгтара керттердар — кхачанца Iалашо яра гIулакх тоадар.

ХIана аьлча, ЦК мартовски Пленума политически установкай а решеней а маIан ма латтий боахам лелабара кердача формашка гIолла саг лаьттангахьа верзаварах, производства средстваш цун кара дIаяла езаш хиларах, цох лаьттан да варах, из бахьан долаш цун ший безам сомабаккхарах, юрта боахама продукци алсамъяккхарах, материальни хьашт чIоагIдарах.

Цунца цхьана белгалдаккха безам ба са, эгтара хьалхарча аргIан юрт социальни даькъе мел эшачунца Iалашйинза ярг ца хилар, юрта торговли, фусамаш хьалъелга, коммунальни боахам, къаьстта наькъаш а долаш, ерригa инфраструктура дегIайоалае езалга. Мехка ерригача регионий юрташка бахача наха геттара ира увттаду газ чуйиллара дош. Iалаьмате йоккхий таронаш кара а йолаш, вай уж дешаш къоастадара юстара латта бокъо йолаш дац.

Аграрни сектора викалаш болча СССР халкъа депутаташа дувц юрта техникеи удобренеши кийчъеш йолча министерствашеи ведомствашеи геттара мела аргаболх шоай болх, яхаш. Укхазарча хьала дух тIа довла деза вай. Цхьан оагIорахьара, дукха техника хьаю мехка, хIаьта вокх оагIорахьара — массанахьа а цIецIогIа латт из тоъаш яц, яхаш. ХIаьта эшаш йола техника яц-кх цар хьаеш яр. ТIаккха хьадувла, бухсоццача кхаьчача, воай программашка юкъехьо вай мел эшаш йола коррективаш, укх гаргарча шерашка денз ерригaча регионий колхозаштеи совхозаштеи, арендатораштa, наьха шоай доалахьарча гIонна долча боахамашта эшаш йолча системай машинаш арахецалга вIаштIехьа а доаккхаргдолаш. ХIаьта, кIезига лоархIам болаш дац — эца йиш йолча маьхагIа уж хилар. Овсарлен таронашка диллача дикалгахьа из кIезига хувгеннаяле а, ерригaча техниках дола маьхаш наьха санна алсамдаьхад машинашъераша, яхаш дувц аграрни сектора викалаша.

Дагадовла дезаш да, новкъостий, тIехьа тIайоагIача хана социальни политика приоритеташ кхы тайпара хилийтара хьакъехьа а. Хьалхарчарех цхьан моттиге оттабе беза эсала таро йолча наьха — пенсионерий, дукха бераш долча дезалий, бойн инвалидийи — вахара боарам лакхбарах дола дош.

Из проблема Iалаьмате боккха социально-политически лоархIам болаш я хIанзарча хьалашка. ХIана аьлча, деш дола къамаьл ма дий кIезига доходаш йолча 40 миллионал совгIа волча сагах. ХIанзарча халача финансови хьале из дош къоастаде мел низкъала дале а, ма могга сихагIа къоастаде дезаш да из. Цу лостамагIа чакхдоахача лоархIамегIа долча гIулакхашта юкъе — пенсеех дола керда Закон тIаэцар, цун проект кийчъеш я правительство. СССР Лакхехьарча Совете дIачу а лургья из, дерригача халкъага ювцийтара ара а йоаккхаргья. Сона хетачох, изал лоархIам бола закон цул тIехьагIа Съезде тIаэца деза.

ХIара сага хьаштех хьохкалуш я **медицински Iалашо яра дикал.** Къам унахцIена хилар — дерригача гIуланхашка цун аьттув балара белгало. Низ кхобергбац вай, новкъостий, берригача мехка гIолла хIанзарча аппаратураца Iалашо яьча больницайн поликлиникайн сеть дIайоаржаяра, дарбан средствашца нах Iалашбара проблема хьадда къоастаяра.

Дукха халонаш яле а, цу гIулакха эша рузкъа вайна кора а доагIа, дIахо йодача хана кора а дергда. Цхьабакъда, цу рузкъах пайда эцара гIулакх хIанзарчоа геттара во латт вай-м бокъонца йола мехка унахцIенон вай ханара база хIанз мара хьаеш дац. Цу гIулакха, сона хетачогIа, бехке ба гIишлонхойи моттигерча Iаьдала органаши.

Кхыйола момент. Радикальни экономически реформа чакхъяккхарца дувзаденна предприятешка а моттигашка кулгалдара органашка а хьаIов финансови а материальни а ресурсаш. Сона хетачох, къахьегама коллективаша шоай низаш вIашагIтоха мегаргдар наха медицински Iалашо яра база шерьяра.

Уж дерригa дешаш чIоагIагIача депутатски тIахьожама кIал хила деза.

УнахцIенача вахара хьисап чIоагIдаро дIадех, хIанз экологически кхерамзле, аьнна, цIи йоаккхаш дола **Iалам лорадара гIулакх** къаьсттача **теркаме лоаттадар.** Укхазара хьал, кхы чIоагIагIа ца аьлча, садуаш да. БIаьннел дукхагIа йолча мехка городий феца зене йола хIамаш дукхагIа я хилийта йиш йолчул. Чоалхане хьал эттад хин ресурсаш, долха хиш, хьунаш лораеча, Iаламан ганзех пайда эцача, массанахьа ира латт лаьттaш, царца кхыметтел хий дехкараш а долаш, лорадеча. Болх бе беза, тIехьа а ца тетташ болх бе беза.

Укхаза вай шин наькъагIа даха деза. Цкъа-дале, хIанзле хьаIайна проблемаш къоастаяра тIаерзаяь хьадда программа хила еза. Из хьохкалуш да промышленностах, юрта боахамах, хин ресурсех — лоацца аьлча, нах бахача ерригача средах. Сона хетачох, цу хьакъехьара къаман программа оттаелга гаьна даьннад. Съезде вай боагIаш бола бехк баккха беза из боах сихбе дехкарийла барех.

ДIахо, лоархIаме да, цу гIулакха дIахьожадеш долча рузкъах бизза пайда эцар. Вай ях, дукха проблемаш Iайнай, уж тIехьа ца тетташ, чуIе фусамаш, кхача, товараш хилийтара дешаш санна, къестае еза. Из нийса да. Нагахьа санна хIанзале гонахьара Iалам вай теркал ца дой, вайна хатар хургда. Из-м вай наIарга латт, оалаш ма хиллара, вай цунна геттара гаргагIертад. Цхьабакъда, хьажал: Iалам лорадара дIахеца рузкъа кIезига да, из шерагара шерага дукхагIа хуле а, хIаьта цох ахаьнех а пайда эцац. Долче, новкъостий, критика яра хьисапе уж дешаш дийца ца Iеш, хьадда гIулакхаш дергда вай, практике уж къоастадергда. ДукхагIа гIулакхи доагIар хьадехари.

ШоллагIа, кхы кIезигагIа лоархIам боаца лостам. ГIулакх иштта оттаде деза, моллагIча проекто а Iилман-технически решене а экологически кхерамзле Iалашъергйолаш. Из дара уж цIенхашттача экологически тохкамах чакхъяла еза. ХIаьта вай, гIишлонех дIадодар лаьгIдар духьа, экологически кхерамзленга диллача, пайдана йоаца проекташ чакхйоахаш хьувз. Аз къамаьл даьд цхьан хана со хиннача Комсомольск-на-Амуре яхача городера венача цхьан депутатаца. Цигара къахьегамхой раьза бац, мебель цу крае центрера хьаккхаьа еза, яхаш. Министро, цу хана из новкъост Белоусов вар, аьлар, укхаза 20 миллион сома маьха мебель арахеца таронаш я, аьнна. Дина гIулакх да-кх. Доазол арахьара оборудовани ийцар, цхьабакъда, экологеца ювзаенна оборудовани ца эцаш йисар. Хьанна эшаш я цу тайпара экономи? ХIаьта Комсомольск-на-Амуре цу хьакъехьа митингаш чакхъовл хIанз. Мадарра аьлча, кердадоаккхаргда-аз, еррига проекташ экологически цIенала тохкам беш чакхъяха еза.

Шоана ховш ма хиллара, хоржамашта хьалхара кампани йолча хана ира дийцар цхьадола каналаш, атомни станцеш, химически предприятеш хьалъяра дешаш, уж экологически кхерамзле йолаш хилийтар теркал а деш. Цу тайпара запискаш хIанз а президиумга хьачутел. Гуш да, СССР Лакхехьарча Совето, йоагI-йоагIача цун комиссеша хIанзле а тIатеIIа тахка а къоастаде а деза уж дешаш. Из деча хана, экологически дIадехараш теркалдаь ца Iеш, вай экономика дIахо дегIаяра хьашташ а теркалде деза, из доацаш бокъонца дола халкъа хьашташ кхоачашдулургдац.

Социальни дешашка хьажарца дувзаденна, со дог тийша ва, вай Съездо **жилищни проблема къоастаяра** 2000 шу хьатIаккхачале хIара дезал къаьстача квартираца е цIенца Iалашбара тIаерзаяь парте XXVII съезда установка хьаллоацаргхилар. Из геттара чоалхане дош да. Цхьабакъда, новкъостий, из кхоачащде дезаш да. ГIулакх цу тайпара оттаде дезилга аз кхы а чIоагIагIа кхетадир мехка ерригача регионашкарча къахьегамхошца вIашагIкхетараш чакхдоахача хана. Духхьал дIааргда аз, къамаьл хоттадела эгтара хьалхара хаттар кхачах, товарех а доацаш, нах бахача фусамех хулар. Городашка а юрташка а бахача миллионаш болча наха из проблема ира хилар теркал а деш, вай, хьагучох, тIаийцача планий кердача тайпара мах а беш, нах чубаха фусамаш хьалъяра масштабаш шерьяра керда таронаш лаха еза.

Вай декхар оттадаьдар цу хьакъехьара хьал Iомаде а белгалдаккха а, долче, цхьаккха шеко йоацаш, из проблема къоастаярга довла деза вай, халкъа хьалхашка цу тайпара декхар тIа а ийца, воаш банкроташ хургдоацаш. Дагадохийтаргда аз, **цхьайтталагIча пятилетке хьалъяь 550 миллион кв. м. нах чубаха фусамаш. ШийтталагIча пятилеткана** оттадаь декхар — из боарам 650 млн. дIакхоачабар. Вай цу декхарех лоархIадергда, из хIанзле а гуш да. КхойтталагIча пятилетке нах чубаха фусамаш хьалъяра боарамаш 820 млн. кв. м. дIакхоачаде лаьрхIа дар, цхьабакъда, хIанз гуш да 900 млн. довла дезалга, хIаьта йийтталагIча пятилетке — 1 миллиард кв. м. ТIаккха мара дувца йиш хургьяц оттадаь декхар бокъонца кхоачашдергхиларах.

Шеко яц, из дара предприятей, индивидуальни а кооперативни а хьисапе фусамаш хьалъяра йола ерригa резерваш, ерригa таронаш юкъейоалае еза. Инициатива кхоачам боллаш я, нах цIеноу хьаде гIерт. ГIулакх юхатеттар фуд аьлча, из да гIишлон материалаш, сантехника, фусамаш Iалашъяра мел эшар тоъаш ца хилар. Массанахьара цу хьакъехьа лоткъамаш хьахоз. Духхьал центре де дезачох лаьтта Iац из гIулакх, вай планашка, шеко йоацаш, из белгалдаккха дезаш дале а. Фусамаш хьалъяра тIадерзадаь декхар кхоачашдара берригаш оарцагIбовла беза, ерригача моттигерча таронех пайда а эцаш. Аз-м аргдар, из — Iаьдала республикански а моттигерча а органий, цар боахама организацей лоархIамегIдола декхар да, аьнна.

Со теш, пренеш йолча хана, вай из тема кIоаргагIа ювцаргхиларах, съездо цу хьакъехьа Лакхехьарча Советаи правительстваи лаьрхIа поручени лургхиларах.

Новкъостий! Социальни политика эффективни хила йиш яц, нагахьа санна общества тайп-тайпарча социальни тIоаний хьашташта жоп луш из еце. Вай общество чIоагтIа йоахо ю **кхуви доагIача кердача ноахалашта дикагIдола стартови хьалаш Iалашдара;** шоай творчески говзалаш гучаяхара, къонала хьинар гучадаккхара, паччахьалкхен гIулакхашка хьинарегIа дакъа лацара мел эшар долаш уж хургболаш. Цу даькъе дукха проблемаш Iайнай.

Шоана ховш ма хиллара, ВЛКСМ ЦК-с, законодательни инициатива порядкагIа кийчдаьд кагирхоех дола Закон, СССР Лакхехьара Совет хьажийтара хьачуденнад цо из. Цхьабакъда, цхьа закон тIаэцарах далац дош, эгара дикагIдар из дале а. Эшаш да къона ноахал кийчъяра дешашта, из лерттIа доккхача вахара юкъеозара, эшача социальни а кхыйолча а предпосылкашта массанахьа чIоагтIа теркам тIабахийтар. Цу лостамагIа дукха а даим а болх бе безаргба. Вай хьежаш да цу гIулакха къоначa депутаташа, хIаьта иштта мехка кагирхошца дувзаденна социальни политика дешаш дувцача берригача халкъа депутаташа а конструктивни дакъа юкъедахьарга.

Вай декхарийла да, тIехьа а ца тетташ, **кхалнаха хьалхашка латта дукха а ира проблемаш къоастае** дIадоладала. Укхаза эшаш я ноаной йоакхо яра, кхалнаьха къахьегами унахцIенон лораяра, цIагIарча боахамен бытен хьалаш аттача дахара тIадерзадаьча гIулакхий бIарчча система. Хоржамий кампани йолча хана цу хьакъехьа харжархоша дукха дийцар, берригаш хIана бац, аьнна, болча халкъа депутатий программашта шерра юкъедоагIар уж дешаш. Царга ма хулла чIоагIагIа а дерригa чулоацаш а хьажа деза вай, бакъда, воай таронашка хьежжа де деза из. Уж дерригаш а доккхий дешаш да. Къаьстаьстача дешашка хьежа ца Iеш, уж комплексни наькъаца къоаста ца дича даргдац.

Гуш да, Лакхехьарча Совете хила еза уж дерригa дешаш тIатеIIа Iомадергдола, Лакхехьарча Совете, эшаш хуле Съездага а йоагIаш йола предложенеш хьачулургйола массазара комиссеш. Е комитет хила а тарлу из — дагадовла деза вай цу хьакъехьа. Мадарра аьлча, Лакхехьарча Советои Съездон цIенхашттa предложенеш кийчъергйола структураш хьае еза.

Вай нравственни декхар — Сийлахь-боккхача Даймехка тIем тIа вай Даьхен кортамукъале лораьча, халача шерашка мехка экономика айьча, цун индустриальни низ чIоагIбаьча, вайга мел дола хIама хьадаьча **тIемеи къахьегамеи ветераний хьадданза йоакхо яр.**

Халкъа депутаташта юкъе ба кхычарел дикагIа ветераний хьалаши дагалаттараши довзаш бола вай боккхагIбола новкъостий. ХIаьта, вай ладувгIа деза цар яхачунга, нийсхо йолаш къестаде деза вахаро тахан хьалхашка увттаду дешаш.

Укхаза са ала безам бар, новкъостий, цхьан хIамах лаьца. Дукха да лакхерча указанешка а ца хьежаш, хьовзам а ца беш моттигерча органаша, республикански хIаьта а, шоаш къестаде деза чоалхане доаца вахарера дешаш. Халкъа депутатий съезда директиваш йоацаш хIаьта а. Цу тIа, цу хьакъехьа йолаш я тIемеи къахьегамеи ветераний йоакхо е, цар проблемаш эгтара хьалха къестае декхарийла йолча правительственни органий йоагIаш йола решенеш.

Аланза даргдац афгански тIема доакъошхошта, инвалидашта эшараш кхоачашдарга ма хулла вай хьажа дезалга а.

Мохк социально-экономически дегIабоалабара проблемаш къестаеча хана вай дIадоладала деза **социальни нийсхон принципаш лерргIа кхоачашъяргара.** Из духхьал кхайкаярах гIулакх далац — болх бе йолаллийта еза вай дегIаахара керттера тормоз — уравниловка, кIоаргга чIоагIенна иждивенчества психологи — дIаяккха таро лургйола социальни экономически механизмаш.

Социальни льготехи совленехи латтача проблемах лаьца аз Съезде хьалхагIа хьоахадаьдар. Аьннача тIатохаргда аз ер. Дукхача итташ шерашка хьахулаш хьенай льготий система — пенсешта е отпускашта деффеаренциаци яр, унахцIено е наьха фусамаш, тайп-тайпарча наьха социальни, возрастни, профессиональни группай а территорей а, иштта тайп-тайпарча ведомствай материальни духовнии таронца Iалашо яр из дале а. Хетаргахьа, уж дешаш къестаде деза, цхьан оагIорахьара, талантаи лакха овсарле йолча къахьегаман стимулировани а еш, хIаьта вокх оагIорахьара гIо эшача бахача наьха группашта новкъостал а деш. Иштта, шеко йоацаш да, цу даькъе бокъо йоаца, харцахьа хIамаш хIаьта а леладайта йиш йоацилга.

Укхазара хьайоагIаш предложени я са — цу критерей кIийлен тIа ерригача льготаштеи совленаштеи ший тайпара «ревизи» а еш йоагI-йоагIа предложенеш кийчъелга СССР Лакхехьарча Совета лаьрхIача комиссена тIадиллар. (ТIоараш тох). Са эгтара хьалхарча наькъаша — из мишта хьахиннад, из фуд кхетаде, гIортара — из проблема кIоаргга ювцанза яргйоацаш хилар кхетадайтар сога.

Вайна гуш да, новкъостий депутаташ, мел дукха проблемаш Iайнай социальни сфере. Массанахьара а хьахозуш е кхыйола запросаш кхоачашъяр бакъахьа хеташ а дехараш деш а дола къамаьлаш. Цхьабакъда, шеко йоацаш да, из дерригa вай реальни таронашца нийсде дезалга а.

Сен уйла йича бакъахьа яр-хьогI укхаза? Эгтара хьалха — **иргIа йола проблемаш къоастаеча гIо дара йолаш йолча ресурсашта перераспределени яра.**

Дукха ресурсаш мукъаяха йиш я мехка инвестиционни комплексе хьал тоадара, **производственни гIишлош хьалъеча дIайохийтача капитальни вложеней боарамаш чIоагтIа кIезигдара чотагIа.** Уж кIезигъяра тайп-тайпарча цифрай цIераш йоах-кхы Iаяха йоккха йоацарашкара итташ йолча проценташка кхоачаш а, цу оагIорахьа хьалхара гIа а баьккхаб. Бакъахьа хургда, керда вIашагIъеллача правительствас цу хьакъехьа СССР Лакхехьарча Совете ший предложенеш хьачулой. ТIаккха специалисташ, практически болхлой, Iилманхой юкъе а озаш комиссешка тахка йиш хургьяр уж, цу ларда тIа капитальни гIишлош хьалъеча доагI-доагIа хувцамаш а дергдар. Вай тIаийе езаргья хала, бакъда хиланза яргйоаца решенеш, цхьадолча хIамаех дукхагIа дувца, цхьадараш теркал ца деш дита.

Бакъда, хIанзе а цунах сайна хетар аргдар аз. Вай чIоагтIа хьежа деза капитальни гIишлош хьалъяра боарамаш долаш долча низашка, материальни къахьегамеи таронашка хьежжа хилийтарга. Иштта мара дIалинха карагIдаргдац гIишлон лихорадка, гIишлон, ведомствайн организацейн диктат а бехктохкам ца хилар а дIадаккха.

Социальни программа кхоачашъеча цхьаьккха цхьа гIо дергдола таро я **тIема кийчо ярга дIадодар кIезигдар,** оборонни отраслей боккхача низах граждански гIулакхашта пайда ийбарца ювзаенна йола конверси Iалашъяр.

Iалаьмате хала тIом лайнача вай халкъа тешшаме оборона хьаяр хила а хиннад хург а да вахара лоархIамегIа дола дош, иштта къаьстта йоакхо еш а ергйолаш а да Советски Эскара. Бакъда, хIанзарча дунен тIа политически дипломатически средствашца кхерамзле Iалашъяра таронаш дукхагIа хулаш йоагIа. Цо йиш хулийт мехка обороноспособность толха а ца еш СССР Герзашцарча Низашта хьалхашка керда декхараш оттара кIийлен тIа тIема кийчонга дIадодар кIезигде.

1987—88 шерашка тIема кийчонга дIадодар цхьан метте лаьттад. Из бахьан долаш пятилеткагIа лаьрхIа хинначунца нийсдича бюджете кходаьд 10 миллиард сом. 1989 шера тIема кийчонга дIадодар 77,3 миллиард сом хургда — из реальни цифра аз Съездага дIакхайкаю. Предложени оттаю 1990—91 шш. тIема кийчонга дIададар кхы а 10 миллиард сом, вешта аьлча, 14 процент кIезигде, аьнна. ХIаьта, Лакхехьара Совет из ерригa чоалхане комплекс дIахо кийчъярга хьажийта аьнна а — чура эшараш а, мехка тешшаме обороноспособность Iалашъяра декхараш а чоте а эцаш. (ТIоараш тох.).

Цхьадолча даькъе кIезигдаьд космически программага дIадодар. Из сел дукха а дац. Шун таро хургья хоадам боллаш цунга хьежача из довза. Цу наькъагIа дIахо а таронаш лаха еза. Бакъда, дагаххабанза даргдац тIеххьара космически разработкаш бахьан долаш вай шоаш санна кхы йоаца технологеш хьаеш хилар. Кхоачам болаш да, духхьал цхьа «Буран» яхача проекта доазонашка керда яьча разработкаша дикка йоккха экономически эффект луш хилар — нагахьа санна экспорта лаьрхIа халкъа боахама уж дIаелча. Оборона Советe цу хьакъехьара предложенеш ши том хулаш я, хIаьта уж дIа а яхийтай халкъа боахама итташ предприятешка, организацешка. ТIаккха мара меттаоттаргдац космос карраерзаяоца дувзаденна вай дIадохийтар, Iалаьмате дукха дала йиш я оборонни промышленноста предприятешка кийчъяьча, цхьаннахьа а йоацача технологех пайда ийбаро. Тахан хьадаьд ца эшаш йола къайленаш хургйоаца чура КОКОМ оалаш дар дIадоанихаргдола хьалаш.

Управленчески расходаш кIезигъяра чотагIа дукха ресурсаш юха дIаекъа таро я социальни сфере. Боахама доал дара кердача хьалаша йиш хулийт управлене системана овлангара перестройка яра наькъагIа дIахо даха.

Из дош а бокъонца тахка деза Лакхехьарча Совете, яр бахьан долаш а. ТIеххьарча шерашка управлене лакхерча звене хоадамболлаш хувцамаш а хиннад кхы а хургдолаш а да, цунах лаьца правительствас вайга дувцаргда. ХIаьта моттигерча управленчески структурех лаьца аьлча, къаьстта объединенейи предприятейи шоай боарамга диллача, укхаза управленчески персонал кIезиг ца ялара совгIа, кхы а дукхагIа хиннай. Вешта аьлча, боахама самостоятельность персонал дукхагIа хиларца дIадодаш да. Болх беш волча хIара ялх сага — цига кулгалхо, специалист ва. Долче, цхьаннена иштта ловш да-кх из.

Управленчески аппарат лелаярга шера вай мехка дIадохийт 40 миллиард гаргга сом. Паччахьалкхен управлене органаш лелаярга — 2,5 миллиард сом, юхедисар — объединенейи предприятейи управлене аппаратага. Из дош а къаьгга къоастаде деза.

Социальни проблемаш къоастаяра пайдане а хургйолаш, халкъа боахаме йолаш я ресурсаш дIа-юха екъара кхыйола таронаш.— Хетаргахьа, цу даькъе дича бакъахьа хеташ долча доклада тIарча кхыдараштa санна, дискуссеш йолча хана халкъа депутаташа шоашта хетар тIатохаргда. Уж ерригаш а болх бе йолаялийта еза. ХIаьта керттердар да, бокъалдар аьлча, производства, эффективность лакхъяр, продукци дикагIа хилийтар, халкъа боахама овлангара денз реконструкци яра ларда тIа ерригача производственни факторех пайда ийбелга тоадар.

Бокъонца кхетадеш хила деза, хьалхарча аргIагIа йола социальни проблемаш къоастае, кхоанеи кийчо е духхьал Iилман-технически прогресс сихъяра, фундаментальни Iилмаш сихагIа дегIакхувлилга, авангардни технологеш кийч а еш, юкъекхувлилга Iалашдара наькъех мара вайна могаргдоацилга.

Иштта кхетадеш хила деза цхьаькха а: радикальни экономически реформа ца йича, хозрасчетаген самофинансированеген ерригa боахама звеньеш ца яьхача, арендини кооперации шерра дегIа ца кхийлача ахка яхачара хьал а яьккха, экономика дIайолаялийта низ кхоачаргбац. Реформага гIолла вай кхача деза экономика кердача моделага.

Экономически реформах, цо денначох, из чакхйоаккхача нийсъеннача проблемаех лаьца, духхьал дIааргда вай хIанз ира къовсамаш латт общество. Из ларде а лувцаш, оаха Центральни Комитете тоъал кIоаргга анализ яьй экономически реформа чакхъялара. Цу дешаех лаьца кIезига вIашагIкхетараш хиннадац Iилманхоща-экономисташца, кулгалхощеи специалисташцеи, производственни коллективай викалашца. Яь юкъара вывод иштта я: реформа хьакъехьа стратегически дагалаьцар, цун керттера лостамаш нийса белгалдаьхад.

ХIаьта массе а долча боарамашка реформа практически чакхйоаккхача дукха нийслу цхьан боаррамагIа дIа ца йохийталга, кхералга, ах хьа а даь Iе гIерталга, гоа еттилга, кхыметтел тIехьашка дувлилга. ХIаьта эгтара керттердар — вай Iалаьмате мела, чIоагIа тIехьадусаш къестаду экономически механизмаш болх бе йолаялийтаран разработкаш яран дола дешаш. Кхыча тайпара аьлча, экономически среда хьаяра даькъе тIехьадус, хIаьта цун хьалашка мара реформага низ боларгбац, из шерра дIайолалургъяц, хилча бакъахьа хета телам а боаккхалургбац. Бокъалдар аьлча, хIанз духхьал цунах уж санна йола экономически механизмаш ца хиларах гIерта латт реформа дIахо яхар.

Духхьал цу хьале хьахилар реформа дIахорча кхела хьакъехьара тайп-тайпара дувцараш. Экономикера вай дукхха ледарлонаш доалдара йолча кердача методех хьахиннай, яха реформа даькъе сихдала йиш яц, яха къамаьлаш а да хьахозаш.

Иштача гIулакхашта тIехьа хила йиш яц. ЦК-на а правительствана а хетачох, халкъа боахам дегIаболабара магистральни никъ ба экономически реформа лерргIа шерра йоаржаелга. Цу лостамагIа, тхона хетачох, эшаш да вай экономически политиканеи практически балхан корректировка елга.

Опыто хьахьокхачох, цхьан ханна йолча акта хьисапе чакхйоаккхалургьяц реформа. Болх беча цхьан режимагара кхычунга экономика яккхар чоалхане гIулакх да. Толамца из чакхдаккхара де дезар планироване методаш, финансови рычагаш, маьхаш, къахьегамах алапи телара условеш, боахама механизма ерригa юхейнса звеньеш лерргIа хувцара тIадерзадаь да шоайла вIаши дувзаденна гIулакхаш даь чакхдоахалга сихдар. Цул совгIа, цунах дуккхадар чакхдаьккха хила деза кхойтталагIча пятилетка план дIайолаялехьа.

Цхьаькха а да, новкъостий. Вахаро теша а веш хьахьекхад социалистически доалахьеи отношенеш, цар тайп-тайпара формаш дегIаахари уж шоайла ювзаенна хилари радикально керда ца даьккхача экономически реформа чакхйоаккхалургйоацилга. Общественни ганзах пайда эцара атта хувца йиш йола а эффективни а отношеней система хьаяра тIехьа да вай, доалахьеи хIара формас дийнача яхье, нийсхон кIийлен тIарча къовсаме ший вахара низи хила бокъо хилари хьа а хьохкаргдолаш. Цу даькъе дIаоттае езаш я ше цаI мара йоаца услови — эксплуатаци елгеи производства средстваех болхло хийра воаккхилгеи юкъе ца дитар.

Доалахьенца иштта гIулакх хиларца айхха бувзабенна ба экономически реформа кхыбола лоархIаме лостам — вай социалистически рынок чIоагIъенна дIаоттар. Ховш да, рынок дерригa де могаргдолаш йоацилга. Цхьабакъда, доалдара кхы эффективнегIа а демократическегIа а йола механизм адамлено хьаьяц. Из йоацаш хила йиш йолаш яц, новкъостий, социалистически планови экономика. Цунна мукIарал де а деза.

Правови экономика ала йиш хургйола боахамерча отношеней система хила йолалургья, аьнна хет тхона, реформа кIоарг ме лу. Цун кIийле, административни распоряженеш, приказаш а доацаш ЗаконагIа нийсъяь отношенеш хургья. Хаьдда декъалургда экономикана паччахьалкхен кулгалделга а боахама управлени елга а.

Экономике керттера дакъа дIалаца деза предприятеша, концернаша, акционерни обществаша, кооперативаша. Юкъара декхараш кхоачашдара, низаш кхотадара уж, хетаргахьа, гIоргба хIанз министерстваша къоачашъеш йола боахама управлене функцеш дIабейохкаргйола объединенеш, союзаш, ассоциацеш шоай лоIамеча ларда тIа хьаяра наькъагIа. Иштта гIулакх леладелга нийса хилар тешавеш я вай опыт а иштта экономика дегIаахара дунен юкъара тенденцеш а.

Иштта гIулакх делга паччахьалкхен лоархIам лохбелга дац, нагахьа санна, министерствашца из тувла ца йой, хIаьта боахама управлени яр — паччахьалкхен кулгалдарца. ТIеххьара яр боахама единицашта сихха управлени яра юкъарчал доацаш юкъегIертара йолча функцех, мукъа а яьле цар беча балха юкъара нормативни доазонаши условеши хьанхоллара тIаерз. Цун хиланза яргйоаца сфераш а хинна дусаргда Iилман-технически прогресса лостамаш инфраструктура, гонахьара среда лораяр, нах социальни даькъе лорабелга Iалашдара тIахьожам лоаттабар, ший налогови инструменташцеи, боахама законодательстваеи цу даькъе — монополизацена духьалеи обществана водар тIа ца кхачийтаран дараш а долаш йола финансови система.

Паччахьалкхен предприятех (объединенех), кооперацех дола законаш тIаэцарца иштта йолча экономикага бодача новкъа вай баьккхаб лоархIаме, цхьабакъда, алхха хьалхара гIа. ХIаьта а уж законаш шоаш а эргадаха дезаш да. Цунах лаьца общества йоккхий дискуссеш я. Экономика тайп-тайпарча секторашта чуйоагIача предприятеша болх беш дола хьалаш цхьатарра дац, яхаш Iалаьмате дукха критически замечанеш ю. Цунца дувзаденна Iилманхой, боахамий кулгалхой, дукхача къахьегамхой оагIонгахьара — из дийцар депутаташца са хиннача беседашка тIагIертта дIадехаш дар да предприятей балха цхьатарра экономически правовни лардаш хьаелга. Сона хетачох, из дош боккха лоархIам болаши съездо боккха теркам тIабахийта безаши да.

Гуш ма хиллара, новкъостий, реформа дIахо дегIакхувлареи, кIоаргъяреи проблемаша хоадамболлаш йола моттиг дIалоацаргья вай дIахорча балха тIа. Гучча бесса, Лакхехьарча Совете а хила еза йоагIаш йола структураши механизмаши. Правительстве а СССР Министрий Совета Председатела заместителех цаI керте а волаш, реформах йола лаьрхIа координационни орган хьаяра цIенхашттa кIийле я.

II.

Новкъостий депутаташ! Вай шуца, кIал кIийле а йолаш ала йиш йолаш да, — из укхаза белгал а даьккхар перестройкана эгтара чIоагIагIа карагIдаьннар мехка **паччахьалкхен а общественни а вахаре шерра демократизаци дIаяржар.** СССР халкъа депутаташ харжар, вай Съезда болх, из дIаяхьара хьал — цунна дола къаьгга тешал.

Вай эгтара хьалха денз дош оттадаьдар: общества вахар овлангара эргадаккхарах йола моллагIа уйлаш йохаргья, нагахьа санна, шоай чулоацамга диллача революционни процессашта юххьанца общества дерригa тIоанаш, дерригa халкъ юкъе ца озе. Из 1985 шера апреле хиннача ЦК Пленумагара денз ерригача решеней кIийленга а дилладар, хIаьта радикальни политически реформа чакхъяккхари социалистически правови паччахьалкхе хьаяри перестройка стратегически лостамех цаI лаьрхIача XIX-ча партийни конференце решенешка кIоаргга доашхаш тIа а ийцар.

ХIанз, реформа хьалхарча этапа декхараш кхоачашдеш хьайийллача геттара йоккхача таронех пайда а ийбеш, дIахо даха йиш йолаш да вай. Аз дувцар да, ер Съезд гульяри Iаьдала керда лакхера органаш вIашагIйохкари.

Балха хьадда программа белгалъяргья, укхаза Съезде, Лакхехьарча Совета, юха вIашагIъехкача комитетий, комиссей заседанешка уж дерригa дешаш дийца даьлча. Цудухьа аз, сона хетачох, вай общества дIахо демократизаци еча принципиальни лоархIам болча цхьадолча дешашта мара теркам тIаозаргбац.

Эгтара хьалха — из **вай юха а хьалхадаьккха «Iаьдал Советашта!» яха исторически лозунг кхоачашдар.** Из укхаза дуккхачар дийцар, хIаьта вай из воай Съезда итогови документашта юкъедахьа а деза.

Цу тайпара шоллагIа услови — **партийни а паччахьалкхен а органий функцеш хьадда дIа-са къоастаяр.** Парте цIенхашттa харцахьа лаьрхIар, ший организацеша советски органий метта а увттaш цар де деза гIулакхаш, боахаме а вахара кхыча сферашка а юкъарчал доацаш доалдара функцеш кхоачашъяра порядок. Шоашта ца доагIа декхараш тIаийдар бахьан долаш общество дегIаахара критически мах бе а цун авангардни низа декхараш дизза кхоачашде а ца могаш юсар партийни комитеташ.

Перестройка инициатор а гIулакх дIакхухьа керттера низ а хинна дIаэтта Коммунистически парти тахан цу революционни процесса а, из юхмаччахьа ялларах, консервативни, ультралевацки элементех лораяра а гарант я. Духхьал цунна могаргда интегрирующи низа декхар кхоачашде, хIаьта из ца хилча социализм эргаяккхара гIулакх толаме чакхдаккха йиш а яц. **(ТIоараш тох).**

Парте декхар, цо паччахьалкхенца, общественни организацешца леладеш дола гIулакх кIоаргга демократически кIийленаш тIа хувц перестройко. Тахан партена лоархIамегIдар — керттерча социальни группай, тайп-тайпарча наьха, дерригача халкъа хьашташ хьахьокхар а кхоачашдар а, общества политически система ерригача звеньяй балха консолидаци Iалашъяр.

Парти ерригача общественни организацешца, боламашца диалог е, цхьана гIулакхаш леладе кийча я, цо уж хьех перестройка яра, общества эргаяккхара хьакъехьа цхьана гIулакхаш леладарга.

Политически реформа шоллагIча этапа керттера дош — **республиканска, краяшка, областашка, городашка, районашка Iаьдала органийн доалдарен керда структура хьакхоллар.** Цо эгтара хьалха дIадех, хIанз хиннача хоржамий кампане итогаши урокаши теркал а еш, хоржамий системе эшаш дола хувцамаш делга. Из болх кхы тIехьа ца а тетташ дIаболабе беза, хIана аьлча, аз кхетадечох, укхаза къамаьл мел дань халкъа депутаташ а из иштта дича бакъахьа хеташ бар.

ТIаккха, чакхдаьннача хоржамашка демократически хьал Iалашде таро енна дерригa дикадар чулоацаргдола а иштта гучадаьнна кхоачамбоацараш юкъера дIадоахаргдола а хоржамий закон хурга вайга.

ШоллагIдола, кхы кIезигагIа лоархIам боаца дош. Кердача викалий органашка йизза юридически полномочеш хинна ца Iеш, Iаьдала бокъонца йола рычагаш а хила еза. ХIаьта из дара, кхы тIехьа ца а тетташ, республикански хозрасчетах, самофинансированех, самоуправленех а моттигерча боахамех а дола законаш кийчде йолаяла еза Лакхехьара Совет. Хетаргахьа, комиссейи палатийи болх, уж лоархIаме документаш халкъа депутатий шоллагIча Съезде дувцара а тIаэцара а кийчдергдолаш вIаштIехьбаккха беза.

Дувцар да, федеративни паччахьалкхен структурана, моттигерча Советий бокъонаштеи таронаштеи, вай ерригача политически системера самоуправленчески юкьигаш шерьяра доагIаш долча принципиальни дешаех. Аз духхьала дIааргда: «Дерригa Iаьдал — Советашта!» яха лозунг уж законаш тахка а техка тIа ца нийцача, пайда боацаш хургда, духьала лозунг, тIахьехам, а хинна дусаргда **(ТIоараш тох).** Хетаргахьа, укх Съезде а цу хьакъехьа дувца хIама хургда халкъа депутатий. Из дIахо документаш тIа болх беча хана маьхера ганз а хинна дIаоттаргда.

Цу хьисапе къоастаде деза республикански а моттигера а Советаш харжара ханаш оттаярах дола дош. Шоана дагадоагIаш махиллара, вай укх шера гурахьа уж хоржамаш чакхдаха лерхIаш дар. Мадарра аьлча, вай из лаьрхIадар XIX партийни конференце хургйолча политически реформа дешаш дувцача хана.

Цхьабакъда, вай хетаргахьа, дерригне боагIа мах бинзар, тIехьагIа хургдар деррига ха маганзар. Политически реформа бокъонца йолча процессаша дIадехачох хоржамаш чакхдахара ерригa правови кIийленаш хьаеш, уж овлангара кийчъеш кхы а дукхагIа болх бе безаргба. Из болх хIанзле дIаболабе беза, цхьабакъда, гурахьа, шоллагIча Съезде, мара вIаштIехьдаргдац республикански а моттигерча а Советашта доагIаш дола законаш тIаэца.

Ала деза, партийни а советски а органаша, Конституцега йоагIача хана, вешта аьлча, хьатIайоагIача бIаьсти, йолаш йолча Советий полномочеш чакхйоаллача хана, аргIанара хоржамаш чакхдаха, яха предложенеш хьачутел.

Политически реформа хьалхара этап санна цун аргIанарча этапашка де мел дезар а **социалистически правови паччахьалкхе хьаяра** наькъагIа дIаховахар да. Цхьабакъда, кхетадеш махиллара, цунца чакхдалац из хьаярца дувзаденна декхараш. Из декхар дикка доккхагIа, общества вахара демократически регулировани яра дукхха дешаш шийна чулоацаш да.

Укхаза хьалхарча пламе доал саг правови хьисапе лоравара, гражданина ерригача бокъонех пайда ийбергболаш а паччахьалкхен хьалхашкара ший декхараш кхоачашдергдолаш а ерригa условеш Iалашъяр.

(Йистедоалар 3-ча оагIо тIа).

СССР ЧУРЧЕИ АРАХЬАРЧЕИ ПОЛИТИКА КЕРТТЕРЧА ЛОСТАМЕХ

(Йистедоалар. Долалур 1-чен 2-чен оагIош тIа).

Правови паччахьалкхе хьаяра мел дер, цар эффективность йиста еза керттерча критереца — цар советски сага лучунца.

Ховш да, хоржамаш долча хана харжархоша гражданина сий лорадарах, из правови хьисапе лораварах дола дош мел ира увттадора. Из дукхкагIча даькъе — паччахьалкхен хьашташ наьха хьаштел лакхагIа лоархIаш хиннача хьалхарча политически практиках хьахиннад. Паччахьалкхен хьаштий йоакхо е гIертарца бакъдора сага низбар, гражданина конституционни бокъонаш телхаяр, цунца бюрократически хьисапе гIулакх леладар.

Вай хьадда тIаэцац из, юкъардемократически, социалистически маьхаленашца, идеалашца тарлушбоаца никъ. (ТIоараш тох). Юкъара хьал-таро цхьан сагаца а тIехьа харцо гучаяллийтача хьае йиш яц. (ТIоараш тох). ХIара гражданин обществана хьалхашка бехктокхаме ва ше дечун, цхьабакъда, общество а паччахьалкхе а гражданина хьалхашка бехктокхаме я сага законни бокъонаш лораяра, цун шийна а цун доалахьенна а тIа ца кховдийтара.

Из деррига а, новкъостий — юкъара принципаш. Уж бокъонца болх бе йолалургйолаш, вай общественни практикана юкъегIоргйолаш дукхха законаш тIаэца дезаргда. Царех цхьа дакъа хIанзле кийчдеш латт, кастта уж Лакхехьарча Совета комиссега дувцийтара хьачудала йиш хургья. Уж — ди лелабара а ца лелабара бокъо хиларах, кепайоазонах, общественни организацеех, кагирхоех долча а иштта кхыдолча а законий проекташ. Вай хIанзарча ханага, кердача хетарашка, декхарашка хьежжа вIашкадоаладе деза уголовни, граждански, къахьегама, дезала законодательстваш. Вешта аьлча, кердаьккхача обществас коггIортолга е еза эргадаьккхача законодательствах.

Сага бокъоний дешай хьакъехьа дола вай законодательство кердадаккха дезаш хилар белгалдоалаш да иштта Советски Союз венски соглашеней доакъошхо хинна хиларцен вайцига йолаш йола правови нормаш дунен халкъашта юкъерча пакташца вIашкайоагIаш хила езарцен.

Лоацца аьлча, Лакхехьарча Совета, хIаьта цул тIехьагIа Съезда а цIенхаштта болх бе безаргба, общественни вахара ерригача оагIоний кIийлен тIа чIоаггIа йола правови база хьалъяр духьа. Нийса лаьрхIадий хац сона, цхьабакъда, селхан укхаза хьахезар вай 50 закон оттаде дезаш да, аьнна. Сага хьала, граждански отношенешта дена ца Iеш, из доагIаш да иштта Iаьдала а доал дара а органий балха, экономикана, общественни порядкана, иштта кх. дI.

Сона лов, новкъостий, вайцига массазара практика а хинна дIаэттача дерригача халкъо законаш дувцарца цхьана, царех эггара лоархIамегIдараш референдуме дувца увттадарах дола дош гIеттадеча депутатий уйлаш сайна позитивни хеталга ала. (ТIоараш тох).

Социалистически правови паччахьалкхе вIашагIйоллара наькъа тIа геттара лоархIаме этап я судебно-правови реформа. Шоана ховш ма хиллара, соахка гурахьа Конституце тIа тIатохараш деча хана цунна юкъейихьаяр халкъа депутатий лакхе латтача Советаша халкъа судахой хоржаш хиларах йола положенеш. Суд кортамукъа хилара из лоархIамегIйола услови, ала деза, дерригача халкъо дIадехаш хиннар дар.

Цхьабакъда, цу лостаме кхы а дукха я къоастае езаш йола лоархIаме проблемаш, хIаьта эггара хьалхарча аргIагIа — правосуди кхоачашъе, цIенхашттара законность Iалашде, общественни порядок лораеча ха тIа латта тIахьийхача кадрай боарам айбе беза. Отта а яь кхоачашъе еза мехка юридически образовани шерьяра йола шерра программа, судебно - следственни органий материальни базана, цу сфера болхлой материальни хьала йоакхо е еза. Хьалаха дезаш да судебни реформаца дувзаденна хIанз гIеттадеш дола дукхха дешаш къоастадара оптимальни наькъаш. Царех къамаьл хиннад вай Съезда заседане а. Аз дувцар фуд аьлча, из да присяжней суд юкъейоалае йиш хиларах, следстве порядках, цунна тIахьожам лоаттабарах, иштта кх. дI. Цу дерригнех дагадовла деза. (ТIоараш тох).

Судебни реформа яра даькъера Iалальмате бокхха болх, дувцалга а доацаш, духхьал ший-духьа эшащ хинна ца Iеш, из эшаш ба мехка правопорядок чIоагIъяра хьашташ кхоачашдар духьа. Къаьстта чIоагIа ирал йолаш дIаотт из декхар зуламий, цудаькъе коррупци, мафи, низагIа сагагара хIама яккха гIертар, кхааш ийдар санна долча геттара кхерамеча зуламий дукхал алсамъяларца дувзаденна. Актуальни проблема я наьха вахара, къахьегамаи салаIараи лерттIа дола хьалаш толхадеш йолча хулиганстваца къовсам лоаттабар.

Сона хетачох, депутаташ раьза хургба правоохранительни органаш чIоагIъе, хьаллаца езаш хилара, цхьабакъда, зуламаш свлангара денз дIадахара, эффективни гIулакхаш чакхдоахилга царгара хьадехара а.

Демократи хила йиш яц массане а — паччахьалкхено, общественни организацеша, хIара коллективои хIара гражданинои — шоай бокъонаш а декхараш а доагтIача бесса кхоачашдой мара. Из — аксиома.

Ца аьлча валац со вай наьха сагото тIа-тIа алсамйоахача хIамах а. Аз дувцар да, цхьаццаболча наха а группаша а шо-шоай дола е групповой де лерхIараш кхоачашделга дукхха нах юкъе а озаш кегар вIаштIехьбаккха, наха низбеча акташца провокацеш яра наькъаца чакхдаха гIерташ хиларах. Цу тайпара гIулакхаш могийташ дац правови паччахьалкхене. (ТIоараш тох). ЗаконагIа доагIа де лерхIараш законагIа долча наькъаща кхоачашде йиш йолаш а кхоачашде дезаш а да, законагIа доацараш — юхадетта деза. Демократии гласности лорае вайна ца моге из эггара драматически хьисапе Iаткъа мег мехка а халкъа а кхелашта.

Цхьан дешаца аьлча, нийса доацача дерригача гIулакхашта хьаькъала аргументаш, эхь-бехк юкъе бола тIахьехамаш, общественноста хеташ дар духьала даьккха ца Iеш, из-м, дувцилга а доацаш, хьалхарча плане хила дезаш ма дий, иштта духьалбаккха беза права низ а. Иштта мара яха а дегIааха а йиш йолаш яц демократически общество. (ДIаьхдаь тIоараш тох).

Вай Съездо теркам тIа ца бохийташ дита йиш яц обществага тIа-тIа цIенхашттагIа сагото яйтача деша хьакъехьа хеташ дар а. Аз дувцаш дар да дисциплинан порядкан хIанзарча хьалах. Нагахьа санна юхь-духхьал дувце, вайна хеттача тайпара дац из, дикагIча еагIорахьа цIенхаштта ше хувцар дIадехаш а да. Дисциплина лоха хилар, служебни декхараш во кхоачашдар бахьан долаш дукха дов вай — экономически а моральни а. Эггара хьалхарча аргIан къахьегама сфере.

Геттара негативно Iаткъаш да из вай ерригача обществана: бехктокхами порядоки ца хиларо телхаду наьха хIара дийнахьара вахар, эшаш боаца кегар юкъекхуьь цунна, хIаьта лоацца аьлча — наьха сатем боабу, уж раьза ца хилар хьалхьеду. Цу хьале, хIанад а хац из, юкъеennaй дисциплинах дола дош увттаде, порядок хулга хьадеха эхь хетара оамал. Цхьаболчарна, цхьа бахьан даь а, цу тайпара хIамаш де гIортарах гу демократи телхаяр, командни система, наьха сакхетаме лай хилара психологи юхаметтаоттае гIертар хеталу.

Шеко яц, дисциплинах цхьаболчар деш дола къамьлаш — къаьнача ханашка сатувсалга мара кхы хIама дац. Из, хетаргахьа, долаш да, новкъостий. Фу ала йиш я укхаза: къамаьл дисциплинах ду, хIаьта дагадоаллар да низ бола кулг, аьннадий — къамаьл а ца деш хьаде — яхача порядкагахьа юхаверзар. Из, хетаргахьа, долаш да.

Цхьабакъда, новкъостий, тахан керттердар кхыдар да. Вайна массанена а хоалуш да дисциплина лоха хиларо сенга вуг, цудухьа чIоаггIа позици лаца еза Съезде: дисциплина йоацаш, порядок йоацаш перестройка гIулакх дIатIоргдац. (ТIоараш тох).

Демократизацена эш наьха социальни хьинар айдара кIийлен тIа дисциплина чIоагIъелга. Цхьанна хIаманна сагота цахилара вай духьалъоттабе беза тIадиллача гIулакхах бола бокхха бехктокхам. ХIаьта дисциплинен порядоки чIоагIъелга хьадеха деза, эхь а ца хеташ.

III.

Новкъостий! Съезда болх дIаболабеннача хьалхарча денош юха а хьагучаьккхар къаман деша ирал, къамашта юкъера гIулакхаш чоалхане хилар. Мадарра аьлча, дукхха къамаш дахаш хилар — вай паччахьалкхен а общества а уникальни белгало. Цхьан оагIорахьа — цун низа хьаст ба из. Вокх оагIорахьа — къаман политике кIезига мукъа а харцонаш нийсйолийте, цох хила йиш я паччахьалкхен низ эшабара, ала йиш йоаца хала тIехьаленаш а нийслуш, обществе стабильность ца хилара бахьан.

Хано хьахьекхар Владимир Ильич Ленина вIаштIехьъяьккха къаман политика нийса йолга. Мах баь варгвоацаш ба дерригача вай халкъашта цо баь пайда. Iалаьмате бокхха болх баьбар къаман Iазапи нийсхо ца хилари дIадаккхара, вай мехка дахача дерригача къамий экономика айяран культура дегIайоалаяран. Вай опытага цIенхаштта хьашт а долаш хьийжаб дерригача дунен тIа, хIаьта из цхьаккха дича а диццалийта йиш йолаш а дац.

Цхьабакъда, 30-ча шерашка эггара гIожагIча хьисапе юхмаччахьа яха а телхае а йолайир ленински къаман политика. Практически дерригача халкъашта тIаэттар из хьал. Дукххача тайпара маIан дола къаман отношенеш чоалхазне йоахаш кхетаелга, унитаризмана тIавуга тенденцеш хьаллоацилга, къамаш дегIаахара башхалонаш яц ала гIертилга бIарччача къамашта цхьаккха бахьан а доацаш политически бехкаш делга закон телхаделга а, наьха къаман дог-уйла вIалла йиш йоацача тайпара националистически гIулакхашца вIаши таръе гIертилга — из деррига вай вахаре хиннад. Укхаза, оалаш ма хиллара, тIатохен тIерадаккхен хIама дац.

Вайна кхаьчар геттара атта йоаца тIехьале я. Цул совгIа цхьан метте латтара хьанашка къаман отношенешкара негативни процессаш е вIалла теркал ца еш ютар, е шоай гома чуехкар, хIаьта цу дерригне а гIулакх дIатIадугар уж тIа-тIа чIоагIагIа иръяларга. Гайна-ганза массанена гургйолчча тайпара хьабелгалъяла езаш яр уж. Демократизацеи гласностеи аьттув белар деррига бакъдар бIаргаго а нийсъялийта харцонаш дIаяха йолае а; нийсхо йоаца хIамаш дIадаха. Цхьабакъда, мукIарал де деза, перестройка йолалуча хана биззача боарамга дIакхача гаьнна бола мах бир къаман политика кердаяккха езаш хилара, хетаргахьа, нийсдалийтад, тIехьатетта йиш йоаца дешаш къоастадара гIулакх гоадаь хилар а. ХIаьта, цунца цхьана, хьаIайнача экономически а социальни а проблемашта раьза ца хилар тIаэца болабелар къаман хьашташ IотеIаделга санна. Цу юкъарча халонех шоашта пайда эца а гIерташ, ситуаци кхы а чоалханегIча хьала тIа яккха гIийртар белгалара йола элементаш. Цхьайолча республикашка эксцессашта дIатIадигар цу гIулакхо, массанена а йовзаш йола нах а бовш трагически тIехьаленаш хьахилийтар.

Мукъа ба сона укх трибуна тIара — халкъа депутатий Съезда трибуна тIара — бехк боаца нах боабарца ювзаенна йола вай массане а гIайгIеи халахетари дIакхайкаде.

Кхетадеш да, къаман отношенеш биззача боараме тоае, вай моралцеи идеологецеи, социализма гуманни принципашца тарлуш мел доацачох уж мукъаяха декхарийла да вай.

Къаман политика эргаяккхарах дувцаш вай теркаме лувцар да таханарча ден реалешка хьежжа хургйолаш из вIаштIехьъяккха езилга. Хувцаеннай ерригача республикай экономика, демографи, социальни а къаман а структура. ДегIабенаб къаман ший сакхетам, хьагучадаьннад духовни вахарера керда хьашташ. Къаман отношеней дукхха а оагIонаш кердача тайпара хьагучаювлаш я тахан.

ХIанз, ала йиш йолаш да, вIашагIйоллаш латт къамашта юкъерча отношеней дешаш сакхетаме а нийсхо йолаш а къоастаделга, советски къамех хIарадолчун хьашташка санна, иштта халкъа юкъарча хьашташка а хьежжа хургйола решенеш увттаелга Iалашде тIахьийха йола политически механизм. Аз дувцар да хIанзле кепатехача цу дешай хьакъехьа долча законий проектех а лаьрхIа царна хетаяь хургйолча ЦК Пленума кийчо еш баьча бокххача балхах а. ХIаьта эггара бокхагIа лоархIам болаш дар — ший гома чухь къаман проблемаша комплексии а массе оагIонаш чулоацаш а йола решени лохаргйолаш, Лакхехьарча Совето, цун комиссеша бе безаргбола болх.

Ленина белгалъяьккха йола къаман ший хьал цо ше къоастадара принцип хила а хиннай хIанз а тIехь юсаш а я коммунистически парте къаман политика керттерча элементех цаI а йолаш. Советски Социалистически Республикай Союз вIашагIйоллача хана социалистически паччахьалкхенала кIийленга йилла яр из.

Исторически лоархIама доводаша а, экономически расчето а, политически сакхетамо а, духхьал сакхетаме долча маIано а, халкъий опыто а хьалхадоах федеративни союзни паччахьалкхен гома чухь деррига советски къамаш дегIаухилга вахаре хиланза дардоаца хIама долга. Цу гIулакхагахьа оза-безам беш йола эггара лоархIамегIа йола аргумент я хьалха нийсдалийта моллагIдола гIалаташи деформацеши тоаяра, къамашта юкъерча отношенешта бокъонца йола гармонизаци яра, миччахьа а из ваьвале а, вахаш, къахьегаш вале а хIара саг къаман хьакъехьара ший хьал лерттIа хилийтара эша хьалаш вIаштIехьдоахаш йола перестройка.

Амма, хIанз паччахьалкхен федеративни устройство хьалйиза еза реальни политически а экономически а чулоацамца, къамий хьашташ а дагалаттараш а дизза кхоачашдеш, хIанзарча ханарча реалешка хьежжа йолаш из форма хилийтар духьа.

БIарчча хьанийцача къаман политика керттера моттигаш тхона гу укх хьисапе.

Политически даькъе — из да союзни а автономни а республикай, кхыча къаман образованей бокъонаш лоархIаме шерьелга; доал дара функцеш тIа-тIа дукхагIа моттигашка дIаялар; республикански а моттигерча а органий шоай лоIаме хулген цар бехктокхами чIоагIбар. Федеративни паччахьалкхене бухсоццаш белгалдаьккха хила деза Союза компетенцена чудоагIар малагIа да а, хIаьта республика, автономе суверенни бокъо малагIа а я. ВIашагIйохка еза цар вIаши лоаттадеча гIулакхашка хила тарлуш йола коллизеш къоастаяра лаьрхIа йола правови механизмаш.

Экономически даькъе эшаш да къахьегам юкъарсоюзни даькъе да-са бекъача экономически шоай лоIаме уж хилари цига хьинаре цар дакъа лацари органически вIашкадоаладеча кIийлен тIа Союзан республикаштеи юкъерча отношенешта гармонизаци елга. Цу лостамагIа кердаяккха езар-кх цаIйолча мехка халкъбоахама комплексана еш йола регулированаи, ше-шийна доал дараи ше-шийна финансировани яраи, республикаш, регионаш, крайши областаши советски экономика кердайоаккхача юкъарча процесса тIа йоахилга органически юкъе а хьош.

Принципиально лоархIаме да республикански боахами моттигера ше-шийна доал делгеи дегIакхувларга кердача тайпара хьажаро хIанзарча дунен тIа анахронизм санна белгалъювлаш йолча автаркена дIатIа а ца вугаш, хIара республика а берригача мехка а хьашташка хьежжа йола коопераци кIоаргъяра гIо деш хилар.

Экономически проблемашца айхха ювзалуш я демографически экологически яраш. Укхаза а говза вIаши нийсде деза юкъарсоюзни республиканско - региональни хьашташ.

Духовни даькъе вай дIадолалу вай ерригача Союза эггара сийлахьа социальни а исторически а маьхале уникальни доалахье санна а лоархIаш, къаман культураш тайп - тайпара хилар тIаэцаргара. Вай бокъо яц царех цхьаннена а боагIачул кIезигагIа мах бе е из йоае, хIана аьлча, царех хIараяр шийна тара кхы йоацаш я.

ХIара халкъа, къаман моттии культурен массе оагIорахьара дегIаахара, цхьатарра бокъонаш а йолаш дерригача къамашта, халкъашта, къаман группашта юкъе доттагIлен отношенеш хилара тIехьа да вай.

Къамашта юкъерча отношеней сфере кIезига доаца геттара чоалхане дола дешаш къоастаде дезаш я халкъа депутатий Съезд, СССР Лакхехьара Совет. ТIаккха мукъа ба сона, уж кIоаргга тахкаро дукхкача къамех латтача советски паччахьалкхен таханарча реалешка хьежжа ленински къаман политика чулоацам кIоаргбе, из дар бахьан долаш мохк дIахо йодача хана бIубенна дегIакхувлара, тешшаме политически кIийле вIашагIйолла вайна аьттув лургхиларах се бIубенна волга дIахайта.

IV.

Новкъостий! Советски Союзера перестройка вай берригача дунен халкъашта юкъерча балха ца Iаткъаш йиса йиш яцар, цхьабакъда, из хьалха хинна арахьара политика а йолаш чакхъяккха а йиш яцар.

Арахьарполитически никъ овлангара хувцар дувзаденна да, духхьал ший хана мара нийса доацача, цхьабакъда, хIанзарча деной реалешца доагIаш доацача а, догматически хетарех, выводех мукъа яларга хьежжа хьахиннача кердача политически уйланца.

Керда уйла — из хIанз дегIаухаш а кIоарглуш а йола динамични концепци. ХIаьта из дIайолалу керттера моттиг я КПСС XXVII съездо яь, ядерни герзо а герзаш Iоадаро я адамлен тIалоаттабеча чIоагIача кхерамах, хIанзарча дунен бIарчалах, вIаши дувзаденна хиларах, цун вIашдухьалений оамалаши дерригача дунен прогресса чулоацами хувцабаларах йола вывод.

Кердача уйлана кIийлене йижай адамлен юкъарча хьаштий а маьхаленний а приоритет: моллагIча политика хиланза яргйоаца критерий санна морала юкъара нормаш; моллагIча паччахьалкхен гIулакхашта юкъе чугIертилга дIадоаккхаш йола социально-политически хоржамий кортамукъале; паччахьалкхенашта юкъерча отношенешта деидеологизаци яр хьаллацар. Социальни системай кIоаргга башхалонаш яле а, царех хIаранен чу хьахиннай адамлен исторе принципально кердача, машарерча хьнага довлара йола керда объективни таронаш.

Вайна гонахьарча вахаре дукхха а я, цкъарчоа кердача уйланца товш яц аьнна хеталуш йола факташ. ДIадахачун низаш а дIадахачох юхейиса вIашдухьаленаш а я. Цудухьа вай эскар дIадаккха а герзаццара къастаа йиш яц. Из ала йиш я, уж хилар вайх тийша хинна ца Iеча тIема союзех а.

Цхьабакъда, къаьнара формаши средстваши мел чIоагIа эшаш хиларах, царга дунен халкъашта юкъера отношенеш хьаярга долхача кердача наькъаш тIа новкъарле яйта йиш яц. Цунах латт моллагIча йоккхача политика хьаькъал. ХIаьта цунца я перестройка хазарча арахьарча политика дикагIйола башхалонаш. Вай из лораергья бокъонца долча хьокхамех ког гIортилга а еш. Дукхханега дIаIемад вай, хIаьта из нийса а хет вайна. Мичахьа кхаьча хургдар вай, нагахьа санна, деррига а хьалха ше хиннача бесса диса даларе.

Дунен халкъашта юкъера кхохкам лаьгIбеннаб. Ядерни тIом хьара духхьалара кхерам бац. Тайп-тайпарча мехкашкара нах шоайла бIара а хьежа вIаши довнаш доахалга нийса доацилгах кхийтар. Ядерни арсеналаш кIезигъе йолайир. Европейцаш дунен тIа эггара кхерамегIа йола тIема вIашдухьаленаш лаьгIъе болабелар. Вай Афганистанера эскар арадаьккхад. Иштта союзни мехкашкара а из арадайкха доладир. Мохк хьабеллабеннаб дунен халкъашта юкъе къахьегам бекъача керттерча моттигах цаI дIалаца, цун совленех пайда ийбе лаьрхIа. Iилман, культурни даькъе вIаши гIулакхаш леладечара глобальни проблемаш къестаеча бокъонца дакъа лацара новкъарле еш хинна ограниченеш, предрассудкаш дIаьхай.

Вай арахьара политика дерригача дуненна тIаерзаяь я. Цхьабакъда, хIара хьадлача гIулакхе, ховш ма хиллара, ший специфика, ший къаьстта лоархIаме акценташ я — шин оагIорахьара планага а иштта, региональни дунен халкъашта юкъерча лоархIамга а хьежжа.

Хьалхарча аргIагIа из доагIа социалистически мехкашта. Царца леладеча гIулакхаша хьахьокх социалистически дуне дегIаахара бокххача бехктокхама этап. Биззача боараме вай из кхетадир, вай йоккха доалахь йолча — Китайски Халкъа Республике визит яьча хана, хIаьта цунца отношенеш тоаялар — из дерригача дунен лоархIам бола гIулакх да. (ТIоараш тох).

Социалистически мехкий вIаши гIулакхаш леладара керда лостам хьакхоллача халонаш йолаш а я, хила тарлуш а я. Уж я — тайп-тайпарча мехкашка хулаш латтача чоалханерча, бе-берча процессай объективни реальносташка. Цхьабакъда, уж халонаш эшае йиш йолаш я. Укхаза керттера услови — шоайла лархIар, цаI шолагIчун гIулакхашта юкъе ца гIертар, доттагIлен хьисапе дIа-хьа дувцачох кхетар, хIарачун опытаца чIоагIа хьашт долаш, а вIаши гIулакхаш леладе эшаш а хилар, цхьана хало а ловш болх бе кийча хилар я. Из деррига а хIанз долаш да.

Вай арахьарча политически балха керттера лостам — «юкъара европейски цIа» хьалдеча дакъа лацар. Принципиальни идеяш йовзаш я. Уж общественни хетарашта а переговорни практикана а юкъе яхай. Хельсинкски процессе дакъа лоацача ерригача паччахьалкхенашца перестройка дIа ма деххара долча унахцIенача гIулакхий кIийленаш хьа а яьй, тIа-тIа дегIа йоагIаш а я.

Вай Азиатско - Тихоокеански регионе владивостокски никъ тIера ца довлаш дIакхухьаргба. Укхаза тайп-тайпара декхараш хIанз а дукха да. Дукхача мехкашка белгалъяьннай «ден повестка» а, дIа-хьа долча гIулакхий боарам а — из дикача дагара, конструктивни вIаши лоархIаш хилар. Укхаза массанахьа санна, дIахо йодача хана а вай леладеча гIулакхашка къаьстта теркам тIаухийтаргбола мехкаш да, хIаьта хьалхарча даькъе — сийлахь-йоккха Инди.

Вайна массанена а ховш да советско - американски отношенеш дунен политике эггара керттера лоархIам болаш йолга. Вай США-ца тIехьагIа фу хургда ховча а чIоагIача а кIийлен тIа гIулакх леладе, преемственность кердача идеяшца вIашка а йоалаеш дахо даха а кийча да.

Укх тIеххьарча шерашка вай гучаьхар кхычарна тара йоаца Латински Америкаца, Африкаца кхы а гарттагIа беркате бувзамаш леладара йола таронаш. Укхаза а я юкъара проблемаш къаьст-къаьстача мехкашка леладеча гIулакхий ший специфика.

Вай эггара хьалха йоакхо е еза дерригача сопредельни мехкашца дика лоалахал леладелга чIоагIдара.

Халкъа депутатий Съездо къоастае а законодательно чIоагIъе а еза **хьатIадоагIача шерашкара вай арахьара политически наькъа принципаш.** Сона хетачогIа дIахо къамаьл иштта хила деза:

— эггара хьалха мехка кхерамзле Iалашъе еза ООН лоархIамах, таронех ког гIортилга а еш, дунен халкъашта юкъерча гIулакхашта демилитаризаци, демократизаци, гуманизаци яра процессе массане юкъарча а цхьатаррарча а кхерамзлен керттера дакъа санна политически средствашца;

— ядерни герз дIадаккха деза паччахьалкхенаша хьалкъалерча боарамга кхаччалца оборонни потенциал дIаяккхара а кIезигъяра а тIаерзаяь йола переговорни процесс чакх а йоаккхаш. (ТIоараш тох).

— низ бе а низаца кхерам тIабоасса бе а мегаргдац моллагIа политически, экономически е кхыдола гIулакхаш кхоачашдара; кхыча мехкашца гIулакхаш леладеча хана лархIа еза кортмукъале, ший лоIаме хилар, территориальни бIарччало;

— дунен халкъашта юкъера проблемаш къоастаеча, довнашта регулировани еча цаI йола способ а хинна дIаотта еза, конфронтаци а йоацаш, хьаштий баланса тIа еш йола диалог, переговораш;

— вай тIехьа да советски экономика дIа-хьа пайдане, цхьатарра бокъонаш йолча кIийлен тIа дунен боахама юкъеозара, хIанзара дунен халкъашта юкъера къахьегам бекъара правилаш хьанхоллача, лораеча, Iилман, технически даькъе, торговле вIаши гIулакхаш леладеча хьинаре дакъа лаца, вайца цхьана гIулакхаш леладе кийча мел волчунца гIулакхаш леладе.

Цхьаьккха цхьа принципиальни дош.

Хьалхарча хана вай арахьараполитически практике цхьайолча моттигашка социалистически арахьарча политика дIакхайкаьча лахкача принципашца вIашкайоагIаш яцар. Мехка цIенхаштта зе деш дола произвольни гIулакхаш гучадувлийтар, из дунен халкъашта юкъерча лоархIама воча оагIорахьара Iатиъар. Из келейни хьисапе решенеш тIаийелга шийца долча цу командни системагIа хьахиннар дар.

Вай эргайоаккхача политически система лоархIамегIча декхарех цаI — цу тайпара порядкаши методаши юкъера дIаяхар. ТIехьа тIайоагIача хана ерригa лоархIаме арахьараполитически решенеш Лакхехьарча Совете а цун комиссешка а овлангара денз йийцачул тIехьагIа мара тIаэца йиш яц. ХIаьта царех геттара йоккхий яраш, масала, союзнически отношенешца, лоархIаме договораш ярца ювзаеннараш халкъа депутатий съездашка ювцийта еза. (ТIоараш тох).

СССР халкъа депутатий Съездо белгалъяьха принципаш могайир духхьал юридически лоархIам хинна ца Iеш, боккха политически дунен халкъашта юкъера чура лоархIам болаш да.

Малхбузехьара дукхагIбараш тешац вай даим из никъ лелабергхиларах а цу тIера дарг ца хиларах а. Вай мехка а хIанз массане кхетадац кердача уйлан кIийлен тIа вIашагIъеллача арахьарча политика фундаментальни маIан. Цхьаболчар из тIаэц ший тайпара тактика, цхьан ханна йола зигзаг, вешта аьлча, Малхбузен хьалхашка тIехьашка довлар санна.

Цудухьа аз белгалдоаких, со тешаш а ва. Съездо укх тайпара заявлени хьаллоацаргхиларах: из вай кIоаргга кхетабаь советски халкъа хьашташта, вай тешаш ма хиллара, дерригача адамлен хьашташта жоп луш бола стратегически никъ ба. (ТIоараш тох).

Укхаза съезде вай Съездагара дунен халкъашка кхайкарал дарах йола предложени йоалайир. Сона хетачогIа, вай Лаьттан тIарча нахага ала хIама долаш да. (ТIоараш тох).

V.

Новкъостий депутаташ! Гуш ма хиллара, вай бе беза болх Iалальмате дукха ба. Дерригача лостамех — социально - экономически а, паччахьалкхен - правовой а, къаман а, дунен халкъашта юкъерча а политике — революционни маIан дола дукха дешаш да къоастаде дезаш. Проблемаш-м аз докладa тIа белгалъяьхарел дукха дукхагIа я, Съезде хургйолча дискуссе из хьахьокхаргдолга со дог тийша а ва. Цудухьа дика кхеталуш да, **гIулакх толаме дIадахар керттерча даькъе вай воай болх вIаштIехьбаккхарах, Iаьдала кердача лакхерча органаша шоай функцеш сихха караерзаярах, мехка эргалонаш яра берригача балха цар кулгалдарах тийша долга.**

Цу темагIа йола дискусси фактически дIайолаенна, цига массехк принципиальни дош хьалхарча плане эттад, цу хьакъехьа вай дагадаьлча бакъахьа а дар.

Царех хьалхардар — Съезден СССР Лакхехьарча Совете функцеш дIа-хьа къоастаяр. Чоалхане дош да из, хIана аьлча, хIанз юкъейоалаеш йола Iаьдала лакхерча органий структура социалистически революце хьакхелла вай советски традици дунено бакъъеш йола викалаа органий балха опыти вIашкайоалаяра кIийлен тIа латташ я.

Вай системе, ше санна кхы йоацаш орган я эггара хьалха, халкъа депутатий Съезд ше. Из я а я Съезд, даим болх бе декхар латтац цунна хьалхашка. Вай дагадаьннача тайпара, из гулъе еза кIезигагIа доацаш шера шозза, мехка эггара керттера законаши чурча а арахьарча а политикан кардинальни дешаех йола решенеш а тIаийергйолаш. Iаьдала кхыйолча органий балха мах бергболаши цунна тIахьожам лоаттабергболаши, эшаш хилча Конституце тIа хувцамаш дергдолаши политически система ше а хувцаргйолаши.

Керда Лакхехьара Совет, политически реформо из яххача тайпара, цахаддаш болх бу, законодательни санна, керттера распорядительни а функцеш кхоачашъеш йола Iаьдала орган хила еза.

ХIанз законодательнии исполнительнии Iаьдала соотношенех. Из дош Iалаьмате лоархIаме да, лаьрххIа тохкам бар дIадех цо. Цхьабакъда, тахан а ала йиш я, палаташта, Лакхехьарча Совета комиссешта а комитеташта а, цхьан оагIорахьарей исполнительни органашта шоллагIча оагIорахьарей юкъера вIаши гIулакхаш хIанзалца хиннарашка хьежача, дикка хувцадала дезаш да, аьнна.

Гуш да, Лакхехьарча Совета комиссеши комитеташи паччахьалкхен планашкеи госбюджета статьяшкеи хьежа езалга, цар халкъа депутатий Съезда а Лакхехьарча Совета а принципиальни установкацца уж вIашкайоагIаш хилара мах бе безалга.

Комиссеша къестаде деза цхьаькха лоархIаме дош — керттерча паччахьалкхен посташка оттабериий кандидатурашка хьажар. Масала, министраш, доазол арахьарча мехкашка хьожабу посолаш, и. кх. дI. Укхаза шаьра гуш да, цу шин функце Iаьдала реальни рычагаш бе йоахае парламента аьттув лулга.

Стратегически лостам болча дешашка диллача, правительства балха тIахьожам а лоаттабеш, Съездон Лакхехьарча Советон йоакхо е еза, Конституце доазонашка паччахьалкхен доалдара декхараш биззача боараме кхоачашде аьттув болаш правительство хилийтара, бизза бехктокхам цо шийна дIатIа а эцаш.

Реформо лаьрххIача бесса, вай политически системе лоархIаме моттиг дIалаца еза конституционни тIахьожама Комитето, ма дарра аьлча, конституционни суд хила еза из. Кхоане дага а лувцаш, аз аргда, берригача боарамашкарча административни органий балха судебни тIахьожам лоаттабелга дегIа доаладара гIулакх, хьагучох, социалистически правовой паччахьалкхен дIаяккха йиш йоаца элемент хила еза.

Чакхдаьннача деношка Съезде хьинаре дийцар СССР халкъа депутата статусах дола дош. Вай лаьрхIад, депутата бокъонаши декхараши къестадеш дола документ кийчде а из Съездага дIачудала а. Цхьабакъда, йолаш я ювца а решенеш тIаэца а еза цхьайола принципиальни моменташ, берригача новкъостий из болх беча хьинаре дакъа лаца аьттув хургболаш. Фуд укхаза теркалде дезар?

Хьалхардар — из депутатски статус цаI хилар. Берригa депутаташ, уж территориальни, къаман - территориальни округашкара е общественни организацешкара хержаб аьнна доацаш, цхьатарра бокъонаш йолаш хила беза.

Вож момент депутаташта юкъе къахьегам дIа-хьа бекъарах хьокхалуш я. Ховш да, Съездо Лакхехьарча Совете хержача депутаташта дукхагIа дукъ тIадужилга а цудухьа шоашта тIадехка декхараш кхоачашдара эша кхы таронаш царга хила езалга а.

Лакхехьарча Совета членашта къаьстта функцеш ялар, кхыболча халкъа депутатий лоархIам лохбелга дац. Эггара хьалха, царех хIаране таро я Лакхехьарча Совете хержа хила, хIана аьлча, цу органа пхелагIдола дакъа хIара шера эргадоахандаь.

Дукхха а депутаташ Лакхехьарча Совета комиссештеи комитетештеи юкъе гIоргба, цар членашта юкъе ахаш болаши кхычарна нийсса кхаж тасса бокъо йолаши. Нийса да аьнна хет, комиссештеи комитетештеи кулгалдара уж юкъеэзача а, масала, председателий заместителаш болаш, шоаш юкъебоагIача ахаш болча депутатий викалал леладеш.

Аз кхетадеш ма хиллара, вай лаьрхIад, моллагIвола СССР халкъа депутат шийна ловш йолча цу е кхыча комиссе е комитета балха юкъе, Лакхехьарча Совета палатай заседане дакъа лаца йиш йолаш ва, аьнна. ХIаранега дIакхача еза Лакхехьарча Совета, правительства, Iаьдала кхыйолча органий балхах йола йизза информаци. Юххера, хIаране таро я ший регионе е общественни организаце хьинаре политически болх чакхбаккха, ший харжархошца цахаддаш бувзам лоаттабеш, Iаьдала моттигерчеи централиний органашка уж е кхыйола запросаши предложенеши еш. Нах тIаэцара, харжархошца вIашагIкхетараш чакхдахара эшаш дола хьалаш хила деза депутаташта, цу хьакъехьа йоакхо е еза моттигерча органаша. Уж дешаш тIехьа ца тетташ къоастаде а деза.

Цу тайпара, советски системан эггара маьхе йола белгало — халкъа викалаш даим къахьегамхошца бувзам болаш хилар — Iалашде могаргда вайна, В. И. Ленина дешаща аьлча, «парламентаризма выгодаш юкъарчал доацачеи духхьаларчеи демократе выгодашца» вIашагIтоха.

Массехк дош аргда аз Съезден Лакхехьарча Советеи болх вIаштIехьбаккхарах. Халкъа депутаташа укхаза, Кремле, енай дукха уйлаши йоккха вахара опыти, вешта аьлча, тайп - тайпара хьашташ — социальни, къаман, профессиональни, возрастни, регионални. Ховш да цхьана болх беча хана вай кIалхардаргдац хетараш тайп - тайпара хилара, къовсамаши дискуссеши яра. Цу тайпара дискуссеш дIайолаелар хьалхарча сахьатагара денз деце а Съезда балха хьалхарча дийнахьа денз, из во да аьнна а хетац сона. Дика да-кх, хетарий плюрализмо шеръю хила йиш йолча решеней диапазон, тохкаш дола гIулакх махулла дикагIа довза аьттув лу.

Цхьабакъда, хетараш тайп-тайпара хиларо новкъарло е йиш яц хьаькъале решенеш тIаэцара.

Укхаза цхьан новкъосто маллара, хетараш тайп-тайпара хила йиш я, цхьабакъда, вай политика — революционни перестройка политика — цаI хила еза. (ТIоараш тох). Цудухьа деррига де деза барт бара, дIа-хьа яхар кхетадара, гIулакх чакхдаккхар духьа дIа-хьа цхьаца уступкаш яра, хIаьта из деррига а чакх ца доалаш дисача, тIеххьара дош дукхагIболчар ала деза. Иштта да демократе закон.

Кхы цхьаькъа укхаза хьоахаяь лоархIаме момент. Тайп - тайпара поводаш йолаш депутаташа хьалхадоахар СССР Конституце уж е кхыдола хувцамаш де, лхаш. Со се Керттерча Закона сихденна корректировка ярах лорадала деза яхарашца ва. Конституци — геттара лоархIаме документ да, цу е кхыча эттача гIулакхашка хьежжа цун текст хувца йиш йоацаш.

Ше да — укхаза вай цхьан дагара а да, иштта кхетадир-кх аз Съездана ловр, — мехка керда Конституци кийчъе а тIаэца а езаш хилар. Перестройко еш йола революционни эргалонаш цу конституце тIа дIачIоагIъяр из перестройка тIехьашкаярг ца хилара лоархIаме тешал хургда. Цхьабакъда, хIанз сихденна реформаш чакхйоацаш долча хана, Керттерча Законе белгалдаха дезача дешай еррига комплекс теркал е таро яц вай.

Иштта я-кх, новкъостий, мехка эттача хьала лоацца оценка, иштта да-кх вай паччахьалкхен чурчеи арахьарчеи хIанзчул тIехьагIа хила езача политика керттерча лостамех хетар.

Фу ала лов сона сай къамаьл чакхдоалаш.

Вай воай болх яьссача моттиге дIаболабац. Вайцига хьахиннай перестройка экономически политически реформа концепци. Цу е кхыча форме, кIоаргалгеи критичностагеи диллача цу е кхыча боараме цу дешашка хьежаб тайп-тайпарча партийни, паччахьалкхен, общественни организацей форумашка, къахьегама коллективашка, информаце средствашка дийцад царех. Цхьаццадсла практически гIулакхаш а даьд.

Цхьабакъда, хано чехка хувц хьал, хьахул керда декхараш, керда эшараш. Со тешам бенна ва, халкъа коллективни хьаькъал гойтача вай Съезда хьатIадоагIача шерашка Советски паччахьалкхен балха эффективни программа кийчъе могаргхиларах, вай общество революционно кердаяккхара ерригача процесса керда низ цо лургхиларах. (ДIаьхдаь тIоараш тох).